

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

Přechod k demokracii v Československu

1989

Monika Tůmová

Plzeň 2015

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Studijní program Učitelství pro střední školy

Studijní obor Učitelství pro střední školy: ZSV a GEO

Diplomová práce

**Přechod k demokracii v Československu
1989**

Monika Tůmová

Vedoucí práce:

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D.

Katedra politologie a mezinárodních vztahů

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Prohlašuji, že jsem práci zpracoval(a) samostatně a použil(a) jen
uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, červenec 2015

.....

Ráda bych tímto poděkovala svému vedoucímu práce, panu PhDr. Vladimíru Naxerovi, Ph.D, za jeho cenné rady a připomínky, a především za jeho trpělivost při vedení mé diplomové práce.

Obsah

1 ÚVOD	1
2 NEDEMOKRATICKÉ REŽIMY A TEORIE PŘECHODŮ	6
2.1 Totalitarismus	6
2.2 Autoritarismus	9
2.3 Teorie přechodů.....	12
2.4 Modely přechodů k demokracii	14
2.5 Typologie přechodů k demokracii.....	15
2.6 Etapy přechodu k demokracii.....	17
2.7 Zakončení přechodu k demokracii.....	19
3 KOMUNISMUS A PŘECHOD K DEMOKRACII V ČESKOSLOVENSKU (1945 – 1990).....	20
3.1 Politický vývoj v Československu 1945 – 1989	20
3.2 Československo 1989 – 1990.....	30
3.2.1 Ekonomický úpadek a období reforem.....	30
3.2.2 Vzestup opozice	32
3.2.3 Vztahy a poměry v KSČ	38
3.2.4 Občanská aktivita	40
3.2.5 Zhroucení režimu a jeho budoucí konsolidace.....	42
3.2.6 Typologie Huntingtona a typologie Karlové a Schmittera na případu Československa (1989 – 1990)	50
4 ZOBRAZENÍ TÉMATU PŘECHODU K DEMOKRACII PŘI VÝUCE V PŘEDMĚTU ZSV/OV	53

4.1	Struktura dotazníku	53
4.2	Dotazníkové šetření – kritéria	54
4.3	Vzdělávací programy	56
4.3.1	Systém vzdělávacích programů	56
4.4	Výsledek dotazníkového šetření – „sametová revoluce“ ve výuce	61
4.5	Výsledek dotazníkového šetření – věk respondentů	64
4.6	Výsledek dotazníkového šetření – užití materiálů ve výuce..	66
5	ZÁVĚR	68
6	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ	73
7	RESUMÉ	80
8	PŘÍLOHY	82

1 ÚVOD

Předkládaná práce s názvem „Přechod k demokracii v Československu 1989“ má dva cíle. Prvním je analýza přechodu k demokracii právě v Československu. Tato analýza vychází z popisu nedemokratických režimů a teorií přechodů, které jsou stručně představeny v úvodní kapitole. Druhým cílem je zjistit, zda se téma přechodu k demokracii (resp. „sametová revoluce“) vyučuje v rámci předmětu ZSV/OV.

Tématem diplomové práce je tedy přechod z nedemokratického režimu do demokracie v Československu na přelomu 80. a 90. let minulého století. Přechodová fáze byla pomyslným mostem k demokracii po téměř půlstoletí komunistické moci, která již po skončení druhé světové války přebírala v Československu postupně otěže vedení do svých rukou. Tak se definitivně stalo v únorových událostech v roce 1948, které Československo na dlouhá více než čtyři desetiletí sevřely do područí mocného Sovětského svazu. V průběhu let Československo prošlo řadou několika podob nedemokratického režimu, jež byl na konci osmdesátých let minulého století úspěšně odstraněn a postupně nahrazen režimem demokratickým. Ten byl symbolicky zpečetěn prvními svobodnými volbami v létě roku 1990.

V této práci mapuji právě přechod k demokracii v Československu. Je však nezbytné v první kapitole představit alespoň některé zásadní teoretické modely, které popisují klíčové atributy ať už nedemokratických režimů, tak i v oblasti teorie přechodů. Ta je pro mou práci zvláště důležitá. V následující kapitole se pokusím určit okolnosti pádu režimu, aktéry přechodu, ale i charakter a ukončení samotného přechodu. Důraz bude kladen na takové aspekty přechodu, které jsou určující pro jeho vývoj a rozkrývají jeho průběh.

Tato kapitola ale nejprve ve svém úvodu obeznámí ve stručnosti s událostmi a příčinami, které byly pro nastolení komunistického režimu v poválečném Československu klíčové. Následně taktéž stručně popíší zásadní aspekty jednotlivých fází režimu a ty budou konfrontovány na základě typologie nedemokratických režimů vybraných autorů, v tomto případě J. J. Linze a A. Stepana, jejichž definice především totalitního a autoritativního režimu je prakticky nepřekonaná a navíc je vhodná právě pro případ Československa. Stejně tak bude užita i jejich teorie přechodů, kterou uplatním v části pro mou práci cílovou, tedy při přechodu k demokracii v Československu na přelomu 80. a 90. let.

Jak již bylo zmíněno, v první kapitole představím nejzásadnější autory a jejich teorie (resp. typologie) jak nedemokratických režimů, tak i přechodů. Samotný termín „přechod“ je odvozen z anglického „transition“ a pro teorii přechodů se tak užívá i název tranzitologie.

V této kapitole uvedu Linzovu charakteristiku totalitního režimu. Ten se projevil i v průběhu komunistického režimu v Československu a je ohraničen přibližně obdobím od roku 1948 do první poloviny 50. let. Dalším typem je autoritářský režim, který je taktéž poplatný pro Československo. V průběhu více než 40 let se zde projevil jeho rozličné podoby. Nejdelšího trvání však měla podoba takzvaného posttotalitního autoritářského režimu. Právě tomu věnuji část ve zmíněné kapitole. Posttotalitní režim je charakterizován již uvedeným Linzem, tentokrát ale ve spolupráci s A. Stepanem.

Představím i teorii přechodů a s tím spojené podmínky a příčiny pádu nedemokratického režimu. Samostatná část bude věnována diskurznímu dělení přechodů k demokracii. Uvedeny budou i konkrétní modely a následně typologie přechodů k demokracii, především pak

teoretické přístupy autorů Linze, Stepana a v neposlední řadě též Karlové a Schmittera či S. Huntingtona.

Kapitola třetí, pro tuto práci klíčová, již popisuje události, které nakonec vedly k pádu režimu a k jeho pozdější konsolidaci. Právě na historická fakta, která v této kapitole budou zahrnuta, aplikuji některé výše uvedené teorie. Výsledkem tak bude např. představení československého komunistického režimu v období normalizace pomocí Linzova a Stepanova konceptu posttotalitního režimu. Zřetel bude kladen též na strukturu jednotlivých aktérů přechodu k demokracii. K tomuto užiji především teorii vytvořenou S. Huntingtonem a Karlovou a Schmitterem.

Stěžejní kapitola bude zakončena jednáním mezi vládnoucími a opoziční silou a určení možného konce procesu přechodu. Československý případ zařadím do jednotlivých klasifikací s tím, jaký typ přechodu se zde projevil.

Analýza přechodu k demokracii však není mým jediným cílem. Vzhledem k tomu, že studuji učitelský obor pro střední školy, považuji za důležité zjistit, zda se téma přechodu k demokracii v Československu i s jeho momentem zlomu v podobě „sametové revoluce“ vyučuje. A pokud ano, jakým způsobem je žákům téma předkládáno.

Vím ze svých vlastních zkušeností podpořených výstupovou praxí na střední škole, že tématu transformace režimu v Československu (potažmo „sametové revoluci“) je vyčleněn prostor jak v předmětu Základy společenských věd (ZSV), tak i v předmětu dějepis. Jedním z mých aprobačních předmětů je ale ZSV, budu se tak tímto tématem zabývat právě v rámci onoho předmětu.

Práce je tak s ohledem na vymezené cíle rozdělena na dvě stěžejní části. Na první část, která analyzuje přechod k demokracii, navazuje část

druhá. Ta tedy představuje znázornění tématu „sametové revoluce“ v rámci výuky předmětu ZSV na středních školách. Výsledkem by mělo být propojení obou těchto částí, neboť na hlavní téma práce právě navazuje zmapování výuky tématu v praxi. Teprve na základě výsledku mohu poté zhodnotit, je-li při hodinách ZSV uplatněno vytyčené téma. Z pohledu metodologického je celá práce pojímána jako případová studie.

Druhá část práce, jak bylo zmíněno, mapuje, zda je téma přechodu k demokracii zařazeno do výuky ZSV/OV. Hned v úvodu jsou vymezeny tři základní a zároveň stěžejní otázky. První otázka má za cíl zjistit, zda je téma sametové revoluce vyučováno. To se pokouším odhalit i zevrubným prostudováním jak Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy stanoveném tzv. Rámcovém vzdělávacím programu, tak i pomocí mnou vytvořeného dotazníku. Druhým dotazem zjišťuji věk respondentů - učitelů, jelikož ten se může projevit jako zásadní proměnná a ovlivnit tak způsob, jakým je při hodině ZSV téma přechodu k demokracii podáno. S tím souvisí i třetí otázka, která zjišťuje, jaké materiály (tedy pomůcky jako učebnice, skripta, audiovizuální pomůcky či vzpomínky samotných vyučujících) jsou při výkladu dané látky užity. Právě vzpomínky a vlastní zkušenosti s předešlým režimem spolu se zjišťovaným věkem můžou mít vliv na obsah výuky.

Ve zmíněné kapitole jsem využila dotazníkového šetření. To obsahuje mnou šest vytvořených otázek. Dotazník byl rozeslán na různé typy středních škol, a to v Jihočeském kraji. V tomto kraji jsem se narodila a absolvovala většinu stupňů vzdělávání. Navíc v Jihočeském kraji na jisté střední škole probíhala i má souvislá výstupová praxe. Ta mi umožnila vytvořit kontakty s některými učiteli ZSV, které jsem tak mohla pro své dotazníkové šetření využít, stejně tak jejich další kolegy. Právě z těchto důvodů jsem dotazníky rozeslala v rámci středních škol v kraji Jihočeském.

V závěrečné části analyzuji odpovědi z dotazníkového šetření. Vytvořený dotazník je určen učitelům vybraných středních škol, kteří mají aprobaci v předmětu ZSV/OV. Výsledky dotazníkového šetření ukáží alespoň v rámci Jihočeského kraje reálný pohled v praxi, tedy při výuce Základů společenských věd na středních školách.

Vzhledem k tématu předkládané práce využiji jak česky psané zdroje, tak i články a knižní publikace zahraničních teoretiků v českém překladu i originále. Ty využívám především v části, která popisuje vybrané nedemokratické režimy a také teorie přechodů. Stejně tak mi jsou tyto publikace nápomocny i v části, která mapuje a analyzuje československý režim včetně jeho přechodu k režimu demokratickému.

O vymezeném tématu se zmiňují patrně všechny základní a dobře dostupné knihy věnující se politické vědě. Pro svou práci tak užiji i základní publikaci Politický systém České republiky autorů Vodičky a Cabady, dále Přehled politických teorií Blanky Říchové či knihu autorů Balík a Kubát, kteří klasifikují totalitní a autoritářské režimy. V případě typologií přechodů a klasifikace režimů pracuji s publikacemi Samuela Huntingtona či Juana J. Linze a G. Sartoriho a v neposlední řadě též s dílem Karlové a Schmittera .

Pro část, která znázorňuje vybrané téma v předmětu ZSV, je literatura složena převážně ze zdrojů internetových. Těmi jsou například Rámcové vzdělávací programy, které jsou běžně dostupné i v elektronické podobě.

2 NEDEMOKRATICKÉ REŽIMY A TEORIE PŘECHODŮ

Výzkumy na téma nedemokratických systémů nejsou v politické vědě nikterak novými. Už více než padesát let jsou jednou z disciplín, kterým je věnována poměrně velká pozornost. Tato skutečnost má své opodstatnění. V průběhu 20. století tvořily ve světě nedemokratické režimy více než padesátiprocentní převahu nad režimem demokratickým (Balík – Kubát 2004: 9).

Ve společenskovědních kruzích však hlavně v průběhu posledního půlstoletí většina autorů razila teorii, že politický systém ve světě je prakticky buď totalitní, či demokratický a právě na základě této teze směřovaly jejich studie k těmto dvěma politickým systémům. Nicméně několik posledních desetiletí ukázalo, že politický systém je mnohem pestřejší a není možné jej tedy zúžit pouze na režim totalitní a demokratický. Vedle totalitního režimu se například objevila nová politologická kategorie pojmenovaná jako autoritativní režim. S prvně uvedeným tvoří dvě zásadní kategorie režimů nedemokratického charakteru (Balík 2007: 41).

2.1 Totalitarismus

Otázka totalitarismu vyvolala v politických vědách rozsáhlou diskuzi. Fenomén totalitarismu se pokusilo vysvětlit mnoho autorů nejen z řad politologických. Jako politologický koncept je časově vymezen nejprve dobou fašistického a nacistického režimu, později je spjat s režimem komunistickým (Říchová 2006: 225). Obecně je možné totalitarismus chápat jako konflikt s demokracií (Reiman 2000: 18).

Prvním výrazným počinem v této oblasti byla studie Carla J. Friedricha, který stanovil hlavní rysy totalitního režimu.

Těmi jsou:

- systém staví svou legitimitu na oficiální ideologii, kterou přijímají a akceptují všichni členové společnosti

- systém ovládá jediná masová politická strana většinou s jediným vůdcem v čele; je hierarchicky organizována a státní byrokracii je buď nadřizena, nebo je s ní výrazně propojena

- vládnoucí strana (příp. jí kontrolovaná byrokracie) má absolutní monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci (armády)

- vládnoucí strana (příp. jí kontrolovaná byrokracie) zcela kontroluje prostředky masové komunikace

- (tajná) policie zajišťuje fyzickou a psychologickou kontrolu společnosti, přitom používá teroristické postupy

(Říchová 2006: 228)

Ve spolupráci s dalším autorem zabývajícím se teorií nedemokratických režimů – Zbigniewem Brzezinským – rozšířil tento výčet ještě o jeden faktor a tím je centrální řízení a kontrola ekonomiky. Těchto šest bodů se stalo základním pilířem pro další studium totalitních režimů a vycházelo z nich značné množství autorů. Vymezené faktory se však nesetkaly pouze s pozitivním ohlasem, ale i s kritickým postojem. Jejich koncepce je totiž poněkud statická, neboť nepočítá s popisem o vývoji režimu, nezabývá se ani tím, co bylo před tímto režimem a co následuje po něm (Dvořáková – Kunc 1994: 41).

Autorem, který navázal na práci Friedricha a Brzezinského, je Giovanni Sartori. Ten se pokusil absentující popis vývoje režimu naopak doplnit. Jeho pojetí totalitarismu je totiž značně dynamické. Dle jeho názoru se politické systémy nerodí jen tak z ničeho, ale procházejí

vývojem, při kterém je uplatňován například teror a násilí v té či oné míře, přičemž povaha režimu je stále stejná (Sartori 1993: 201).

Se Sartorim do určité míry polemizuje Hannah Arendtová, další teoretik totalitních režimů. Na rozdíl od Sartoriho je pro ni klíčovým prvkem totalitarismu bezpodmínečné užití násilí (Arendtová 1996: 628–629). Sartori sice připouští, že uplatňování teroru je v totalitním systému hojně užívaným prvkem, ale nemusí být použit ve všech jeho vývojových fázích (Sartori 1993: 200).

K teorii totalitních režimů zcela zásadním způsobem přispěl i španělský politolog Juan J. Linz. Stanovil tři definiční body, jež by měly totalitní systémy splňovat.

Jsou jimi:

- existence monistického, ale nikoli monolitického centra moci, přičemž jakýkoli pluralismus existujících institucí či skupin odvozuje svou legitimitu z tohoto centra, je jím zprostředkováván a je spíše politickým výtvozem „shora“, než produktem dynamiky předešlého společenského uspořádání

- existence exkluzivní, autonomní a více či méně intelektuálně podložené ideologie, s níž se vládnoucí skupiny či vůdcové identifikují a která je užívána jako základ pro provádění politiky či pro manipulaci obyvatel. Ideologie překračuje konkrétní program či hranice legitimní politické akce, aby interpretovala sociální realitu či konečný smysl a cíl dějin

- občanská participace a aktivní politická mobilizace pro „věc“ politických a sociálních úkolů, která je povzbuzována, vyžadována, odměňována a usměrňována prostřednictvím jediné strany a jejích monopolních masových organizací. Pasivní poslušnost a apatie, ústup do

role pouhého trpného předmětu, tolik charakteristická pro autoritativní režimy, je vládci považována za nežádoucí a nechtěnou

(Linz 2000: 70).

2.2 Autoritarismus

Na základě tvrzení již zmíněného G. Sartoriho je pojem autoritarismus odvozen od autority (Sartori 1993: 187). V případě tohoto režimu je tedy vhodné jej nejprve vymežit terminologicky a rozlišit tak pojmy jako autorita, autoritativní či autoritářský. Společný základ pro všechny tyto pojmy je, jak už vymežil samotný Sartori, autorita (vedení). Ovšem pojem autorita je nutné od slova autorita odlišit. Autorita je totiž založena na vážnosti a prestiži daného jedince a je příznačná pro demokratický režim. Naopak v případě autoritarismu či jinak autoritářského režimu se tento tím méně o autoritu opírá (Balík – Kubát 2004: 48–49).

Autoritarismus byl na počátku označením vzešlým od představitelů fašismu a byl vnímán jako politický systém, na jehož základě dochází v daném státu k obnovení autority v důsledku špatně fungující demokracie. Z pohledu demokratického režimu je ale tato autorita chápána jako element, který slouží k potlačování svobody. Sartori tak označil autoritu potlačující svobodu jako autoritarismus (Sartori 1993: 191).

Převratným způsobem autoritarismus definoval Juan J. Linz. Tuto typologii vypracoval na základě Frankova autoritářského režimu ve Španělsku. Charakterizuje autoritativní režimy jako politické systémy:

- s limitovaným politickým pluralismem
- bez vybroušené a vedoucí ideologie, zato s typickou mentalitou

– bez extenzivní či intenzivní politické mobilizace (vyjma některých etap jejich vývoje), v nichž vůdce či výjimečně malá skupina uplatňuje moc uvnitř formálně špatně definovaných, avšak předvídatelných hranic

(Linz 2000: 159).

V autoritativním režimu má zásadní význam limitovaný pluralismus. Společenské a politické organizace v daném státě na rozdíl od totalitního systému nejsou zcela podřízeny jedinému centru, přičemž režim toleruje existenci řady organizací, jejichž působení může mít dokonce politický přesah. Ty se však nesmí vymezovat proti samotné podstatě režimu. Můžeme se zde setkat s jedinou politickou stranou, jenž má monopol na moc, oproti totalitarismu je ale tento monopol spíše zdánlivý (Linz 2000: 160–162).

Bod druhý, který zahrnuje existenci ideologie nebo mentality v autoritativním režimu, je Linzem dále rozpracován jako systém specifického myšlení s jistým intelektuálním obsahem v utopickém duchu, který je často zpracován v písemné formě. Mentalita je postavena spíše na emotivní složce a zpravidla nemá přesně danou podobu (Linz 2000: 162–165).

Podle stupně, jak který autoritativní režim používá politickou mobilizaci, nebo naopak jde cestou depolitizace společnosti, určíme jeho typ. Na základě těchto tří proměnných faktorů Linz charakterizoval typologii autoritativních režimů s tím, že je zde patrná odlišnost kombinací proměnných a jejich dosaženého stupně. Rozlišil tak dalších sedm autoritativních režimů:

1) Byrokraticko-militaristické autoritativní režimy

2) Organicko-etatistické autoritativní režimy

3) Mobilizační autoritativní režimy v postdemokratických společnostech

4) Postkoloniální mobilizační autoritativní režimy

5) Rasové a etnické demokracie

6) Defektní a pretotalitní autoritativní režimy

7) Posttotalitní autoritativní režimy

(Linz 2000: 184–253).

Původní výše uvedenou klasifikaci Linz později společně s Alfredem Stepanem přehodnotil. Vyčlenili typ posttotalitních autoritativních režimů a přiřadili ho mezi samostatné nedemokratické režimy a mezi typ postavený naroveň vedle totalitního, autoritativního a sultanistického. Pro posttotalitní autoritativní režim je již typický větší ekonomický a společenský pluralismus. Ideologie ztrácí důvěru obyvatelstva a v případě politické mobilizace nemůžeme již hovořit o dřívějším nadšení v řadách občanů (Linz – Stepan 1996: 42–45).

Posttotalitní režimy balancují mezi totalitními a autoritativními režimy. Navenek se zdá, že elita má monopol moci, ale ve skutečnosti zde existuje skrytý pluralismus. Projevuje se vznikem opozičních uskupení, alternativní kultury a disentu, které jsou zárodkem demokratického cítění. Další oblastí je vedení (vůdcovství). Na rozdíl od totalitních elit, jejichž postavení je často založeno na charismatu osobností, se posttotalitní režimy vyznačují byrokratizací a technokracií elit. Od autoritářských režimů, kde se elity rekrutují z širší společenské základny, se liší tím, že nové „kádry“ jsou generovány uvnitř stranických či stranou vytvořených struktur. Třetí proměnnou je ideologie. Jestliže v totalitních režimech je ideologie základní bází fungování společnosti, pak

je její vliv v posttotalitních režimech menší. Sama část elity si uvědomuje rozdíl mezi hlásanou pravdou a reálným stavem věcí a její víra v ideologii slábne. Tato skutečnost pak může vysvětlovat i fakt, proč se někteří vládcí při kolabování režimu (demonstrace, nepokoje obyvatel) neuchýlí ke krvavému potlačení – jednoduše si nejsou jisti svou vírou. Posledním kritériem je mobilizace. Stejně jako v totalitních režimech i zde zůstává monopol režimem vytvořených organizací a struktur, ale účast v nich již není vyjádřením nadšení a podpory, nýbrž rutinou a něčím, co se očekává. Z rituálu se stává rutina, dochází k růstu kariérismu a k uzavírání se lidí do sebe (Linz – Stepan 1996: 42–51).

2.3 Teorie přechodů

Při studiu přechodů k demokracii je důležité zkoumání povahy odstraňovaného režimu, tedy režimu, od kterého se přechází, a také způsob přechodu k demokracii. Například právě již zmíněný Alfred Stepan se pokusil sestavit určité možné způsoby ukončení jednotlivých nedemokratických režimů. Dle něho je ale třeba takový obsáhlý výčet konfrontovat s realitou odstraňovaného režimu a nelze jednoznačně vycházet z té či oné typologie (Stepan dle Ženíšek 2006: 62).

Politologický výzkum o studiu změny politických režimů je možné datovat do sedmdesátých let minulého století pod označením teorie přechodů, jinak též tranzitologie. Rozmach tranzitologie zaznamenáváme hlavně ve spojení se třetí vlnou demokratizace, která započala v sedmdesátých letech 20. století pádem autoritářského Salazarova režimu v Portugalsku. Třetí demokratizační vlna je též charakterizována pádem nedemokratického režimu ve střední a východní Evropě na sklonku 80. let minulého století (Říchová 2006: 241). Vzhledem ke své specifičnosti

přechodu k demokracii a povaze režimu je východní blok některými autory přiřazován ke čtvrté demokratizační vlně (Ženíšek 2006: 5).

Teorie přechodu k demokracii rozlišují tři základní přístupy. Je však vhodné zmínit, že vytvořená typologie nikdy zcela neodpovídá společenské skutečnosti. Představené kategorie autorů zabývajících se teorií přechodů tak můžeme pojímat jako ideální typy. K těmto se společenská realita v různé míře přibližuje. Stejně tak jednotliví tranzitologové užívají rozličná označení pro tentýž výraz (Ženíšek 2006: 68).

Prvním základním přístupem je přístup modernizační. Ten se snaží vystihnout sociální a také ekonomické změny v rámci společnosti. Zakladatelem modernizační teorie je S. M. Lipset. Dle jeho teorie je hlavním prvkem socioekonomický rozvoj, zahrnující industrializaci či vyšší vzdělanost, a vytváří vhodné podmínky pro existenci demokratického režimu. Skrze všeobecnou modernizaci totiž dochází k posilování střední třídy. Ta pak vytváří patřičné prostředí, které umožňuje demokratické myšlení (Lipset cit. dle Wucherpfennig – Deutsch 2009: 1–2).

Druhým je tranzitní přístup sledující politické změny, přičemž hlavními určovateli při přechodu k demokracii jsou politické elity. Ty jsou tedy hlavními aktéry jednání a samotných procesů, jež probíhají při změně režimu. Významnými autory tohoto teoretického přístupu jsou D. Rustow, A. Przeworski či J. J. Linz a S. Huntington (Ženíšek 2006: 58–59).

Třetím je takzvaný strukturální přístup, který se, jak název napovídá, zabývá změnou struktury společnosti, a to uvnitř samotného státu, či v mezinárodním prostředí. Zvrat může způsobit například vznik a vzestup nové sociální třídy, nebo změny ve struktuře vládnoucí elity. Předním představitelem této teorie je B. Moore (Ženíšek 2006: 59). Z

pohledu aplikovatelnosti je tento přístup vhodný pro země, kde demokratizační proces započal až po rozpadu bipolárního rozložení světa. Dobře je tento přístup použitelný také ve společnostech, kde se díky rozmachu střední třídy obyvatelstva naprosto změnila struktura společnosti (Ženíšek 2006: 58–59).

2.4 Modely přechodů k demokracii

V případě tří výše zmíněných přístupů existuje řada modelů, které zahrnují různé faktory vysvětlující konec starého režimu a začátek přechodu k demokracii (Ženíšek 2006: 59). V osmdesátých letech 20. století představili své modely přechodů k demokracii Leonardo Morlino a Samuel Huntington. Morlino užívá duální model – reformátorský a diskontinuální. První zmíněný je charakteristický elitami původního nedemokratického režimu jako hybateli sil. Takovýto přechod je vyznačován jako dlouhotrvající proces s poklidným průběhem a bez účasti lidových mas, provázený ale tajnými politickými dohodami a návazností na starý politický režim. V protikladu k tomuto stojí diskontinuální model, který je typický vedoucí úlohou opozičních sil, participací lidových mas, možným užitím násilí. Diskontinuální model je obvykle vymezen kratším časovým úsekem (Morlino dle Ženíšek 2006: 60).

Odlišné dělení nabízí S. Huntington. Dle něho je důležitá povaha vývoje od nedemokracie k demokracii. Tento proces dělí na tři základní modely – lineární, cyklický a dialektický. V prvním případě dochází v postupném časovém sledu k rozšiřování občanských práv až ke vzniku demokratických institucí (Huntington 1984: 209–211). Cyklický model je typický střídáním nedemokratického režimu s demokratickým v delším časovém horizontu. Poslední uvedený charakterizuje vývoj k demokracii,

který je vyvolaný a požadovaný jistou socioekonomickou třídou – střední třídou, jež se dožaduje rozšíření svých občanských práv (Huntington 2008: 48–51).

2.5 Typologie přechodů k demokracii

Již v průběhu osmdesátých let se mnozí autoři snažili sestavit seznam základních možných způsobů ukončení starých režimů a ten porovnat s konkrétním případem. Záměrem autorů bylo postihnouti dynamických procesů, které vedly k otevření politického prostoru a umožnily nastolení změn (Říchová 2006: 244). Při odstraňování starého režimu hraje zásadní roli samotný moment zlomu, který nastolí otevření ke změnám. Důležité je, jakým způsobem starý režim končí (Dvořáková – Kunc 1994: 53).

Významným autorem zabývajícím se přechody k demokracii je Samuel Huntington. Právě on představil ucelený náhled na tranzice, tak jak probíhaly staletími. Huntington nabídl svou teorii takzvaných demokratizačních vln a protivln. Na základě této teorie vysvětluje procesy přechodů od nedemokratických režimů k demokratickým s tím, že se odehrávají v určitých časových úsecích v hojném počtu a citelně převyšují přechody, které směřují opačným způsobem. Napříč dějinami tak existují demokratizační vlny (Huntington 1991 – 1992: 579). A právě tyto demokratizační vlny mají onen opačný pól v podobě protivln. Střídají se s demokratizačními vlnami a dochází při nich k ústupu demokratických přístupů (Huntington 2008: 24).

V průběhu staletí se projeví tři demokratizační vlny a dvě protivlny. První vlna je časově ohraničena počátkem devatenáctého století a ukončením první světové války. Druhá demokratizační vlna je

spjata s dekolonizací v šedesátých letech 20. století. Do třetí vlny řadí demokratizační procesy ve střední a východní Evropě na konci osmdesátých let minulého století. Právě pro třetí vlnu rozlišuje Huntington tři typy. Zaměřil se na aktéry změny režimu. Ty dále rozčlenil do několika dalších skupin. Jsou jimi zastánci starých pořádků (standpetters), dále liberálně smýšlející (liberals) a demokratizátoři (democratizers). První jmenovaní se snaží o „zakonzervování“ režimu, druzí aktéři jsou nakloněni k určitým reformám, a poslední skupina směřuje k demokratizaci (Huntington 2008: 122–123).

Na základě takového dělení vytváří Huntington tři klíčové proměnné pro klasifikaci přechodů. Jedná se o vztah mezi vládoucí elitou a opozicí, dále o vztahy uvnitř vládoucí elity a vztahy uvnitř opozice. Kombinací jejich charakterů vzniká konkrétní typologie (Huntington 1991 – 1992: 590). Autor tak rozlišuje přechod k demokracii v podobě transformace, kdy mají vládoucí elity výraznou převahu nad opozicí. Reformní křídlo uvnitř elity se chopí moci a tím dojde k procesu změny režimu i za pomoci opozice. Proti transformaci stojí nahrazení (replacement). Zde má naopak převahu opozice. Ve vládoucí elitě chybí reformní křídlo, které by bylo sto započít demokratizační proces. Právě v tomto případě se role demokratizátora stává opozice. Ta nabývá na síle a dochází k postupnému zhroucení režimu. Posledním je sjednaný přechod (transplacement). V takovém případě dochází k situaci, kdy vládoucí strana nemá sílu iniciovat změnu režimu, příliš silná ale není ani opozice. Důsledkem je nutný kompromis a jednání vedoucí k pádu režimu (Huntington 2008: 140–148, 149–160).

Jiná kritéria nabídli v devadesátých letech minulého století autoři Terry L. Karlová a Phillippe Schmitter. V jejich teorii jsou proměnnými aktéři a jejich taktiky. Figuruje zde aktér, který je hybatelem při zahájení přechodu k demokracii, a také zde zásadní roli hraje strategie, jenž aktér

zvolí. Těmito strategiemi jsou kompromis a síla. Výsledkem celého procesu jsou typy tranzice v podobě paktu, vnucení, reformy a revoluce. Pakt nastává v okamžiku, kdy se do role hybatele změny režimu postaví vládnoucí elity (případně jejich část) a zvolí strategii multilaterální, tj. vyjednávání a kompromisů. Naopak u vnucení dochází k tomu, že elity rozhodují o chodu změn jednostranně a řídí celý proces, který je často zdlouhavý. Výsledkem pak bývá vznik restriktivní a obtížně se konsolidující demokracie, ostatně tak je tomu i u předešlého typu. Zcela odlišný charakter má reforma, jejímiž iniciátory jsou masy, které si vynutí jednání s příslušníky vládnoucí elity. Posledním typem je revoluce, kdy se masy vzbouří a násilně svrhnou starý režim. V takových případech existuje velké riziko nahrazení staré nedemokracie nějakou formou nové (Karl – Schmitter 1991: 274–282).

2.6 Etapy přechodu k demokracii

Problematikou etap přechodů k demokracii se politologové hojně zabývají až v posledních desetiletích, přesto zájem o toto téma projevovali již na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století (Říchová 2006: 249). Dvěma významnými autory v této oblasti jsou nepochybně Dankward Rustow a Adam Przeworski.

Rustow se zaměřil na dynamiku přechodů. Při pozorování demokratizačních procesů ve světě vyvodil teoretický model. Ten je charakteristický několika fázemi a jedné zcela základní podmínky, aby mohl vzniknout demokratický režim. Takovýto teoretický přístup byl skutečně převratný. Z Rostowova pohledu je zásadní studium strukturálních podmínek, které vůbec umožňují vznik demokracie. Pilířem procesu vedoucího k demokracii je princip národní jednoty. Pokud je splněna tato podmínka, proces přechází do první etapy přechodu, a tou je

fáze přípravná. V ní skupiny vedou politický boj v rámci společnosti. Pozitivním ukončením této fáze a možnosti přechodu do fáze druhé je rozhodnutí části politických elit přijmout názorovou rozdílnost skupin a tím provést demokratické institucionální změny (Rustow 1970: 350–356). Ve druhé fázi – rozhodující – probíhá projednávání podoby demokratizačních změn. Pro úspěch při demokratizačním procesu je zapotřebí ochoty aktérů učinit kompromisy (Rustow 1970: 355–357). V poslední, třetí fázi, takzvané uvykací, dochází postupem času k utvrzování demokratických principů (Rustow 1970: 358–363).

Przeworski etapy přechodu k demokracii rozdělil na dvě fáze. První etapou je liberalizace. Signál ke změnám vychází z části vládnoucí elity. Ta již neschvaluje potlačování autonomních organizací, ale naopak podporuje jejich posilování a tím umožní této části vládnoucí elity (tzv. liberalizátorům) posílení pozice v rámci elity. Autonomní organizace rozštěpení elity využívají k otevření politického života. Tato fáze je tedy výsledkem dělení elit a vzniku autonomních skupin ve společnosti (Przeworski 1991: 54–57).

V případě, že proběhne proces liberalizace úspěšně, je tak vývoj nasměrován do druhé etapy přechodu, do takzvané demokratizace. V ní opozice jedná s nedemokratickou elitou o změně poměrů a celkovém nastavení režimu (Dvořáková – Kunc 1994: 91).

S konceptem liberalizace a demokratizace pracovali i autoři J. J. Linz a A. Stepan. Liberalizaci definovali jako soubor opatření, která uvolňují režim (z mnohých jmenujme zrušení cenzury). Demokratizace pak navazuje na liberalizaci a de facto ji rozšiřuje například do podoby svobodných voleb (Linz – Stepan 1996: 3).

2.7 Zakončení přechodu k demokracii

Konec celého procesu přechodu opět nastínili mimo jiné autoři Linz se Stepanem. Tranzice je zakončena ustanovením pravidel vedoucích ke vzniku volených vlád. Takové volby jsou svobodné a všeobecné. Důležitá je i dělba moci jakožto jedno z pravidel demokracie. Tranzice jako taková je tedy zakončena zavedením demokratických voleb a zmíněnou dělbou moci. Za těchto podmínek je možné vytvoření konsolidované demokracie (Linz – Stepan 1996: 3, 5).

3 KOMUNISMUS A PŘECHOD K DEMOKRACII V ČESKOSLOVENSKU (1945 – 1990)

Politický systém níže charakterizovaných přibližně 45 let prošel zvláště v počátcích (především v období těsně po skončení druhé světové války) prudkým vývojem. V první části kapitoly popíši politický vývoj s jeho zásadními fázemi a časovými ohraničeními. Podrobněji se posléze v další – hlavní – části budu věnovat událostem konce 80. let, které vedly až k pádu komunistického režimu. Ten oficiálně započal v listopadu 1989 a završil tak téměř půlstoletí komunistické moci. Protože však toto dění vzešlo z odporu proti tehdy u nás vládnoucímu režimu, považuji za vhodné jej nejprve v přiměřeném rozsahu charakterizovat a představit klíčové události. Jednotlivá období budu konfrontovat s Linzovými definicemi totalitních a autoritářských režimů. Samotný revoluční rok 1989, respektive pád režimu a pozdější konsolidaci, charakterizuji na základě typologie S. Huntingtona a Karlové – Schmittera.

3.1 Politický vývoj v Československu 1945 – 1989

V roce 1921 vznikla spojením levicově zaměřených frakcí Československé sociálně demokratické strany dělnické, Německé sociálně demokratické strany v ČSR, sociální demokracie na Slovensku a dále například Svazu komunistických skupin Komunistická strana Československa (KSČ). Ta se důsledkem výsledků druhé světové války stala velmi významným politickým prvkem pro následujících několik desítek let (Vodička – Cabada 2003: 46; Rupnik 2002: 47–48). Již od samotného vzniku strany docházelo k její radikalizaci (bolševizaci) a jako jeden z mála politických subjektů si i v meziválečném období udržovala

svou vcelku početnou členskou základnu a značnou voličskou přízeň (Vodička – Cabada 2003: 46; Rupnik 2002: 58).

V období druhé světové války se stáhlo nejužší jádro KSČ do exilu v Moskvě a začalo zde vytvářet své hlavní programové postoje a cíle, jež by mohlo uplatnit po skončení války. Tyto zásady byly schváleny a podepsány též exilovou vládou prezidenta Edvarda Beneše a také sovětskou vládou v roce 1943 (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 124; Kaplan 1993: 14–15).

5. dubna 1945 nová Československá vláda vyhlásila Košický vládní program, v jehož článku IX zakázala pravicově orientované strany. Ty povolené, spojené s činností zahraničního odboje, vytvořily svazek známý jako Národní fronta. Bylo jich jenom šest: Komunistická strana Československa (KSČ), Komunistická strana Slovenska (KSS, vznikla roku 1939), sociální demokracie, strana národně socialistická, lidová strana a na Slovensku působící Demokratická strana (DS). Později byla připuštěna ještě existence dvou slovenských stran (Strana sl'obody, Strana práce), které měly ovšem význam pouze minimální. Tím byl deformován budoucí stranický systém (Kaplan 1993: 25–26; Vodička – Cabada 2003: 70).

V Košickém vládním programu komunisté prosadili všechny své požadavky, které odpovídaly jejich představě národní a demokratické revoluce. Pro další prosazení KSČ bylo klíčové, že komunisté dokázali prosadit svůj mýtus o tom, že právě oni byli tou hlavní a nejsilnější odbojovou organizací, která porazila německý fašismus a nacismus. Košický vládní program byl pro KSČ důležitý, protože díky němu se jim podařilo značně posílit své pozice, a to jak v mocenském, tak i v hospodářském a propagandistickém životě Československa (Kaplan 1993: 25–26; Vodička – Cabada 2003: 70).

Celkový posun politického spektra silně doleva nepředstavoval v tehdejší Evropě nic neobvyklého, výjimkou však byla takováto naprostá destrukce pravicové opozice (Kaplan 1993: 25–26; Holý 2010: 25). Opozice tedy formálně zanikla, mohla působit pouze bez podílu na politické moci a nebo skrytě v rámci Národní fronty, což se nakonec také ukázalo. U komunistů není překvapující, že jim fakt absence opozice nevadil, neřešili ho a nemuseli si ho tedy sami pro sebe nějak ospravedlňovat. Ostatní představitelé demokratických stran si absenci opozice zdůvodňovali tím, že v poválečné době obnovy státu by byla přepychem a počítali s jejím pozdějším zavedením (Pehr 2011: 170–171). Národní fronta se ale přeci jen odlišovala od vlády jedné strany. Jednalo se o koaliční monopol několika stran, tyto strany svobodně působily a soupeřily mezi sebou. Monopol moci nezasahoval do všech oblastí společenského života, ale pouze do oblastí zásadní státní politiky (Pehr 2011: 158).

Optikou typologie nedemokratických režimů je nejlepším teoretickým modelem pro Československo 1945 – 1948 pretotalitní režim¹, Linzův typ autoritativního politického systému. Vysoká politická mobilizace obyvatelstva, absence politického pluralismu a existence vševysvětlující ideologie jsou body přibližující se totalitnímu režimu, avšak nedosahují takové míry, či naplňují pouze jeho některé charakteristiky a jiné se naopak u něho neobjevují (Linz 2000: 240–241). Československo v této době vykazovalo zvětšenou míru hodnot u všech tří uvedených aspektů. Politická mobilizace obyvatelstva v poválečném Československu byla zvýšená, obyvatelstvo mělo zájem na obnově státu a masově se organizovalo v politických stranách a dalších společenských organizacích. Mobilizace ale byla dobrovolná a nikoli vynucená a podřízená státu, proto ji nelze srovnávat s mobilizací vlastní totalitním

---

¹ Existuje mnoho interpretací tohoto období, například autoři Gilbertová a Mohseni (2011: 270–297) označují takovýto typ systému jako „hybridní demokracie“.

režimům. Přítomnost ideologie je sice patrná, ovšem hlavně v otázce německé menšiny a jejího odsunu a vypořádávání se s kolaboranty, v procesu znárodňování a u nové zahraniční orientace na SSSR. Ani pluralismus politický se ale totalitnímu pojetí režimu příliš nepřibližoval. Fungoval zde totiž alespoň omezený počet politických stran, které mezi sebou vedly politickou soutěž, byť ne typickou pro vyspělé demokracie (Balík – Hloušek – Holzer – Šedo 2003: 120–121).

Zásadním pro politické uspořádání Československa po druhé světové válce se stal Únor 1948, kdy se komunisté dostali k moci. Využili politické krize, tedy odstoupení nekomunistických ministrů. Pod nátlakem byli na jejich místa dosazeni prezidentem lidé z řad komunistů. Ti během velmi krátké doby převzali moc ve státě, zlikvidovali parlamentní zřízení a nastolili komunistickou diktaturu. Československo ovšem nebylo jediným státem, kde došlo k procesu ovládnutí země komunistickou stranou. Obdobně na tom byly i jiné země z prostoru střední a východní Evropy. Československo bylo ovšem specifické v tom, že se tomu tak stalo za podpory značné části obyvatelstva (Vodička – Cabada 2003: 48). Totální převzetí moci komunistickou stranou v únoru 1948 bylo součástí mezinárodního mocenského přesunu, který byl inscenován a řízen komunistickým Informbyrem z Moskvy, tzv. Kominformou. J. V. Stalin tak s pomocí moskevského Informbyra posílil tlak na komunistické strany jednotlivých lidovědemokratických zemí, aby tyto strany uzurpovaly veškerou státní moc (Vodička – Cabada 2003: 58).

Přijetím ústavy v květnu 1948 se otevřel prostor pro nové volby s jednotnou kandidátkou Národní fronty do nově vytvořeného Národního shromáždění (Balík – Hloušek – Holzer – Šedo 2003: 142–143), čímž byl vyloučen politický pluralismus a soutěž politických stran. Parlamentu nebyla v praxi ponechána ani kontrolní funkce. Vláda reálně nebyla Národnímu shromáždění zodpovědná, dokonce ho obcházela a vydávala

nařízení, která by normálně měla být řešena vydáváním zákonů. Aby kontrola nad parlamentním tělesem byla dovedena k dokonalosti, komunistické vedení schvalovalo agendu parlamentu a seznam řečníků k projednávaným otázkám (Kaplan 1991: 42). Na protest proti přijetí nové ústavy v květnu 1948 abdikoval prezident Beneš a novým prezidentem byl zvolen dosavadní předseda vlády a KSČ Klement Gottwald (Smutný 1996: 174-182; Rupnik 2002: 246). Tímto počinem došlo k dokonalému propojení státu a strany charakteristického pro totalitní systémy.

Na přelomu čtyřicátých a padesátých se již projevila silná vazba na Sovětský svaz. Proběhla násilná kolektivizace zemědělství. Běžným se stalo i vyostřování takzvaného třídního boje a neustálé hledání nepřítele, ať už zvnějšku, tak uvnitř samotné KSČ. Ničím neobvyklým nebyly ani čistky ve státní správě či trestání politických odpůrců, a to i v řadách komunistických funkcionářů (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 157).

Prorůstání KSČ se státem a naplňování vůle strany státními institucemi v podobě zastupitelských orgánů se dělo pomocí pohodlné většiny zástupců KSČ v těchto orgánech, kteří podléhali a plnili nařízení strany. Složky ozbrojených sil jako byla armáda, státní bezpečnost, policie, ovládalo přímo politbyro KSČ, které tyto složky, především státní bezpečnost, využívalo jako represivní orgán ke kontrole a ovládnutí občanů. Stejně tak masová média byla ovládána z ústředního výboru strany, jehož oddělení sloužila jako cenzurní aparát a využívala média k propagandě režimu (Vodička – Cabada 2003: 77). Komunistický politický systém v počátečním období lze považovat podle charakteristických znaků Friedricha a Brzezinského za klasický totalitní model. Vyskytovala se oficiální státní ideologie, moc uplatňovala jediná masová politická strana ovládající monopol ozbrojených složek pro potřebu fyzického a psychického teroru obyvatelstva. Docházelo ke kontrole a řízení masových médií a hospodářství bylo centrálně řízeno státem.

Z pohledu Linzovy typologie a jeho argumentu teroru jako esenciálního prvku v totalitním systému, se ovšem v takové podobě a míře v Československu nerozvinul (Linz 2000: 253–254).

Po druhé polovině padesátých let dochází ke vzrůstající roli byrokratických skupin. Vedoucí úlohu však stále hraje strana a její aparát, jež je sto zamezit jakoukoliv snahu opozičních aktivit (Linz 2000: 254–255). Docházelo k omezení a kontrole Státní bezpečnosti či armády. Tím si zajistila KSČ růst svého postavení. Některé nařizovací funkce a určité pravomoce byly sice převedeny na nižší jednotky státní správy, ale kontrolní funkce zůstala stále v rukou centrálních stranických institucí (Kaplan 1992: 62–63).

Šedesátá léta započala změnou ústavního charakteru československého politického systému. V roce 1960 došlo k přijetí nové, tzv. socialistické ústavy, která ve svém úvodu konstatovala vítězství socialismu a pokračování na cestě ke komunismu. Dále ústava charakterizovala podobu společenského, politického a hospodářského zřízení státu a rozšířila název republiky na Československou socialistickou republiku (Ústavní zákon 100/1960 Sb.). Ve znění konstituce se také objevilo v podobě čl. 4 zakotvení vedoucí úlohy komunistické strany: „*Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejuvědomělejších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence*“ (Ústavní zákon 100/1960: čl. 4).

V této době ale docházelo i k rozporům a neshodám uvnitř samotné komunistické strany. Uvnitř KSČ začaly vznikat dva tábory, jeden se snahou přizpůsobit stranu novým poměrům a druhý usilující o udržení neměnné pozice strany v původním stavu z dob padesátých let komunistického režimu (Kaplan 1992: 136–137). Rozdílné postoje dvou

stranických táborů, stalinisticko-ortodoxního reprezentovaného prezidentem a generálním tajemníkem KSČ Antonínem Novotným, a reformního, zastoupeného generálním tajemníkem KSS Alexandrem Dubčekem, vyústily v otevřený mocenský střet ke konci roku 1967. K cestě razantních politických reforem v čele s A. Dubčekem došlo až po odstoupení Antonína Novotného z vedení KSČ v lednu 1968. Následný politický přerod této doby je znám jako „Pražské jaro“. V rámci těchto reformních hnutí mělo dojít k přestavbě státu, společnosti i KSČ. Celý reformní proces však neměl dlouhého trvání. Přibližně o půlroku později byl totiž násilně ukončen vpádem vojsk Varšavské smlouvy (Vodička – Cabada 2003: 50–51).

Na základě Linzovy typologie je pro období konce roku 1967 až do roku 1968 příznačný zvýšený stupeň skupinového konfliktu. Vedoucí strana sice stále těží ze svého dominantního postavení, ovšem roste míra spolupráce mezi politickými špičkami strany a dalšími politickými skupinami s určitým vlivem v politickém procesu. Častějším úkazem je i konflikt uvnitř vedení vládnoucí strany (Linz 2000: 255). Takovéto schéma můžeme vysledovat při vyhrocování střetu právě oněch dvou výše zmíněných křídel v KSČ, která vedla k reformnímu procesu celospolečenského charakteru. Své slovo si žádaly mocenské subjekty jako veřejné mínění, necenzurovaná masmédiá, ale i iniciativa k obnovení pluralismu politického. To by ovšem vedlo k oslabení vedoucího postavení komunistické strany, oč reformnímu křídlu komunistů šlo (Kaplan 1993: 27–28). Tvrdé jádro uvnitř KSČ ale tomuto procesu reforem zabránilo a definitivně tak bylo potlačeno právě oním výše uvedeným vpádem vojsk Varšavské smlouvy. Okupace Československa přerušila reformní proces celospolečenského i politického charakteru (Kaplan 1993: 27–28).

V květnu 1969 přijal ÚV KSČ „Realizační směrnici pro další postup komunistické strany“. Ta stanovila jako konečný cíl obnovu režimu v ČSSR a jeho podrobení se politice SSSR. Včetně Dubčka a několika dalších členů ÚV bylo ze strany vyloučeno, případně vyškrtuto², asi 460 000 osob (Pulmann 2011: 194).

Přelom šedesátých a sedmdesátých let je již dobou nastupující normalizace, která znamenala návrat k mechanismům, jež byly platné před rokem 1968. Nastalo tak období čistek v hospodářských, kulturních i politických sférách (Otáhal 2002: 52–54). Obvyklým postupem byla i diskriminace věřících. Režimu se podařilo rozštěpit i katolické duchovenstvo vytvořením protěžovaného kolaborantského sdružení kněží se státním souhlasem (Tretera 1997: 98).

První čtvrtina 70. let až druhá polovina let osmdesátých je charakterizována jako období takzvaného „zamrznutí“ režimu, který byl udržován pomocí mechanismů nastavených již v předchozí fázi, tedy ve fázi normalizace a konsolidace režimu. V podstatě hned po nastartování normalizace byl veřejnosti nabídnut „sociální kontrakt“, který lidem zaručoval sociální jistoty a uspokojení materiálních potřeb výměnou za rezignaci na politické dění a ústup do soukromé sféry. Takto nastavený mechanismus poměrně dobře fungoval až do druhé poloviny 80. let (Balík – Hloušek – Holzer – Šedo 2003: 160–161).

Od druhé poloviny 80. let se ukázal „sociální kontrakt“ jako neudržitelný. Komunistický režim nebyl schopen zabránit přívalu informací z mezinárodního prostředí. Tyto příchozí informace poukázaly hlavně na lepší stupeň uspokojování materiálních potřeb obyvatel v zemích Západu. Dříve nastolený systém „sociálního kontraktu“ tedy přestal být dostačujícím kontrolním mechanismem společnosti.

---

² Vyškrtnutí ze strany bylo ve srovnání s vyloučením o něco mírnější formou postihu (Maňák 1997: 58).

Komunistické vedení se ocitlo ve slepé uličce. Snažilo se bránit reformám, ale zároveň ztratilo oporu zvenčí ze SSSR. Právě tam již v té době probíhaly reformní změny především v ekonomické oblasti, a to pod vedením Michaila Gorbačova. Nové sovětské reformní kroky byly velice podobné, především v ekonomické oblasti, reformním snahám z období Pražského jara 1968. Československé politické špičky stěží vysvětlovaly veřejnosti rozdíly mezi sovětskými reformami s názvy perestrojka a glasnost a reformním úsilím KSČ z jara 1968, které bylo Sověty násilně přerušeno a novým vedením KSČ zavrženo (Civín 2005: 209).

Konec 80. let se v Československu nesl v duchu neschopnosti komunistického režimu zabránit přívalu informací z mezinárodního prostředí. Tyto informace poukazovaly především na lepší stupeň uspokojování materiálních potřeb obyvatel v zemích Západu. Dříve nastolený systém „sociálního kontraktu“ tedy přestal být dostačujícím kontrolním mechanismem společnosti. V této době si již stranické špičky byly vědomy nevyhnutelnosti reformem. Nespokojenosti v oblasti hospodářství v Československu využilo i opoziční hnutí, které začalo nabývat na intenzitě negativních projevů vůči režimu a které zakrátko přispělo k pádu komunistické moci (Balík – Hloušek – Holzer – Šedo 2007: 159–160; Holý 2010: 36, 39).

Období po „Pražském jaru“ až do pádu komunismu není právě nejnějnější přiřadit k některému z typů nedemokratických režimů. V první fázi normalizačního procesu sice můžeme spatřit snahu komunistické moci o obnovení předtím uvolněného režimu, avšak zcela jistě se dané období nejeví jako režim totalitní, tak jak jej známe z období konce 40. a 50. let. Nedošlo již k naplnění podstatných rysů totalitního systému. Fungoval zde více méně monopol na kontrolu veškerých ozbrojených sil, centrální řízení a plánování ekonomiky taktéž, ale to většinou již v neúplné formě (Civín 2005: 212–213).

Nejlépe tak charakteristice režimu odpovídá typologie J. J. Linze spolu s A. Stepanem. Mohli bychom označit jako posttotalitarismus. Ten je dle Linze a Stepana vyčleněn jako samostatný typ nedemokratického režimu a lze ho rozdělit do tří postupných fází jako raný, zamrzlý a zralý posttotalitarismus (Linz – Stepan 1996: 42–43). Počátek 70. let představoval model raného posttotalitarismu, který již vykazoval slabší postavení vůdce. Dalším znakem posttotalitního zřízení je i zdánlivý monopol moci vládnoucích. Od roku 1948 byl tento monopol zajišťován prostřednictvím Národní fronty. Ta sdružovala všechny organizace a spolky, které směly v režimu oficiálně existovat - KSČ, některé politické strany, odbory a další (Pehe 1990: 8–9). Ovšem tato zdánlivost monopolu se projevovala především ve vytváření režim kritizujících hnutí. Ani v oblasti hospodářské neexistoval reálný monopol komunistické strany. Ta uplatňovala diskurz centrálně plánovaného hospodářství vylučující téměř jakoukoli legální formu soukromé výdělečné činnosti (Měchýř 1999: 41; Turek 1999: 53).

Od poloviny 70. let do poloviny 80. let by politický systém nejhodněji odpovídal zamrzlému posttotalitarismu. Ten se snaží udržet režim v neměnné podobě, zakonzervovat jej, ale už se nesnaží potlačit veškeré kriticky znějící opoziční hlasy. Optikou Linzovy a Stepanovy typologie by tak mělo následovat poslední období, tedy třetí, které by vykazovalo rysy zralého posttotalitarismu. Zajímavostí ovšem je, že politický systém Československa konce 80. let tuto charakteristiku příliš nenaplňoval. Režim nejevil známky takového rozvolnění, jako tomu bylo například u dalších komunistických zemí Polska a Maďarska (Linz – Stepan 1996: 319–321).

3.2 Československo 1989 – 1990

Jak bylo již uvedeno, socialistická společnost po roce 1968 vykazovala odlišnou atmosféru, než která v ní panovala v předešlých letech. Nastoupivší normalizační režim uzavřel s veřejností sociální kontrakt. Vládnoucí třída tak poskytovala společnosti určitou míru úrovně a jistoty, ale proti tomu vyžadovala nevměšování do politického rozhodování. Vcelku poklidný život tím byl vyměněn za pasivitu a formální oddanost režimu (Otáhal 1994: 32; Dvořáková – Kunc 1994: 128). Nevyžadování autentické mobilizace, ale spíše takové, která je pouhým symbolem loajality, je jedním ze znaků posttotality. Dobrovolný odchod lidí z veřejné sféry, uzavírání se do sebe stejně tak. Tento fakt byl zcela běžný a zvolila si jej valná část obyvatel Československa (Měchýř 1999: 38–39). Velmi zřetelně byl monopol narušen v kulturní oblasti. Spolu s oficiální kulturou existovala i paralelní kultura. Takovou byla například samizdatová literatura či hudební underground, který vyjadřoval odpor vůči vládnoucí moci (Posset 1991: 5–12). Existence „druhé“ kultury je ostatně taktéž jedním ze znaků posttotalitarismu.

3.2.1 Ekonomický úpadek a období reform

Ekonomika Československa dospěla na konci 80. let ke svému možnému maximu. Reálně docházelo k situacím, kdy vedení státu nebylo schopné reagovat na poptávku a na pulty se tak nedostávalo některého zboží (Měchýř 1999: 42). Výsledkem toho byl postupný, ale trvalý obrat ve vztahu občanů k vládnoucí elitě. Nespokojenost občanů stabilitě režimu rozhodně nepomáhala. Snadno lze tezi o krachu smlouvy

přeformulovat na krizi legitimacy režimu³, neboť přestal naplňovat svou část úmluvy (Otáhal 1994: 55).

Výrazná reforma tak byla na pořadu dne. Československá společnost se vlivem těchto okolností jala proměňovat. Docházelo však k jistému paradoxu, kdy se začal projevovat výrazně se prohlubující rozpor právě mezi tím, co hlásala oficiální ideologie a jaká byla skutečnost v reálném životě. Celá společnost konce osmdesátých let tak byla značně zdvojená. Přetrvávající ideologie byla tedy již pouze formální a neplnila takřka žádnou výraznější funkci, ale stále zde panovaly obavy z opakování Pražského jara 1968 (Kopeček 2003: 126–127). Nastala však patová situace, kdy by případné bránění jakýmkoliv reformám patrně vedlo ke zhroucení režimu, provedené reformy by ale taktéž nejspíš spěly ke konci trvání režimu (Balík – Hloušek – Holzer – Šedo 2003: 160).

První signály vedoucí k přestavbě ekonomiky přišly ze Sovětského svazu. Hlavním iniciátorem reformy v SSSR byl Michail Gorbačov, nově nastoupivší generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu. Ten zkritizoval mnohé nedostatky v SSSR a zároveň v celém sovětském bloku. Nové vedení v čele s Gorbačovem zrušilo Brežněvovu doktrínu omezené neutrality a začalo uskutečňovat politiku nevměšování se do vnitřních záležitostí států komunistického bloku. Odpovědnost rozvoje a budování socialismu stále více přenechávala v rukách jednotlivých satelitních států (Luers 1990: 77–98). V roce 1986 již Gorbačov pokročil ve svém reformním rozhodnutí a hovořil o skutečně rázném přebudování hospodářství, o takzvané perestrojce (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 650).

---

³ J. J. Linz a A. Stepan shledávají jinou příčinu krize a následného pádu posttotalitního režimu v Československu. Odkazují totiž na samotnou povahu režimu a na jeho ideologickou vyprázdňenost, resp. nevěrohodnost kázané ideologie (Linz – Stepan 1996: 327).

Tento sovětský nečekaný obrat znamenal pro československý komunistický režim výrazný problém. Pro KSČ se právě změna zahraniční politiky a nastartované hospodářské reformy staly ztrátou legitimacy a opory ve vedení komunistické strany. V počátcích byla v Československu sovětská reforma chápána jako cosi pouze sovětského s nejistým výsledkem. V Československu se přesto nastavenému trendu reforem chopil předseda vlády Lubomír Štrougal (Pullmann 2011: 58, 60; Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 589). V jeho pojetí byla přestavba chápána nejen jako přeměna jednotlivých částí hospodářství, ale celého hospodářství. Zpečetěním naléhavosti reforem byla návštěva Michaila Gorbačova na jaře 1987 v Československu, kdy zdůraznil, že právě k přestavbě je i zde nanejvýš potřeba směřovat (Pullmann 2011: 60, 70).

3.2.2 Vzestup opozice

Disent v Československu vznikl za specifických okolností a v podmínkách „normalizace“. Období po Pražském jaru totiž příliš nepomáhalo jakémukoliv výraznějšímu rozvoji opozice. S nástupem normalizace se přesto začaly objevovat skupiny, které se vymezovaly či protestovaly proti normalizačnímu establishmentu. Některé z nich nedosáhly většího významu, jiné se naopak staly oporou pro kriticky smýšlející občany a do budoucna představovaly vážnou výzvu pro komunistický režim. Již v prvních letech po invazi z roku 1968 se tak setkáváme se socialistickou opozicí. Jejimi protagonisty byly intelektuální špičky a bývalí představitelé KSČ, kterých se kvůli jejich reformismu Pražského jara dotkly stranické čistky. Jednalo se o opozici nikoli proti samotnému socialismu, ale proti zpátečnictví normalizace (Otáhal 1994: 21–22).

Únik do soukromé sféry a zaměření na vlastní ekonomické a sociální priority se však projevil ve veřejné oblasti absencí opozice masového charakteru. Zvláště pokud porovnáme opoziční hnutí v dalších komunistických státech jako Polsko či Maďarsko, kde měla opozice naopak velmi silné postavení. Koncem 80. let ale v Československu aktivita opozičních hnutí stoupla, byť byla stále v rukou malého okruhu intelektuálů (Holý 2010: 39–40). Důvod, proč Češi i Slováci nejevili přílišný zájem o opoziční proudy, souvisely s upevněním vládnoucí stranou nastavenému krédu o zajištění hmotného blahobytu pro občany. Dalším důvodem malé podpory je zcela jistě také fakt, že v řadách disidentů působilo mnoho bývalých komunistických intelektuálů, což samozřejmě snižovalo důvěryhodnost občanů v tyto opoziční síly (Mayer 2009: 145). Disidenti byli ve většině případů intelektuálové a často také s mezinárodním věhlasem. Tím bylo jejich postavení vybočující. Do určité míry byli chráněni oproti té části disentu, která taková privilegia neměla (Možný 1991: 22–28).

3.2.2.1 Nezávislé iniciativy

S nastupující sovětskou politikou Michaila Gorbačova se projevila i větší aktivita občanů východního bloku. V Československu daly tyto aktivity za vznik rozličným nezávislým iniciativám. Jednou z mnoha byla například Demokratická iniciativa. Ta se snažila vystupovat jako politický subjekt. I charakter jejího programu tomu napovídá. Zakrátko se Demokratická iniciativa etablovala na politickou stranu s názvem Československá demokratická iniciativa (Otáhal 1994: 63–64). Dalším sdružením bylo Hnutí za občanskou svobodu (HOS). Ve svém prohlášení poukazovalo na tradice československé demokracie a na její platnost pro společnost. Požadovalo demokracii ve všech oblastech lidského života

pro všechny občany, politický pluralismus a změny zákonodárství. Jiným druhem nezávislé iniciativy byl Československý helsinský výbor. Zabýval se dodržováním lidských práv a upozorňoval na případy bezpráví páchaného orgány veřejné správy. Na začátku roku 1989 například kritizoval míru represí užitých proti demonstrujícím (Otáhal 1994: 67).

Svou úlohu v rámci nezávislých iniciativ hrála i obnovená socialistická opozice. Zástupcem se stal „Klub za socialistickou přestavbu - Obroda“. Jednalo se o sdružení tzv. osmašedesátníků, kteří zastávali myšlenky socialismu s lidskou tvář a Gorbačovova reformismu. Obroda se pokusila s komunistickou garniturou nalézt společnou řeč v otázce dalšího směřování socialismu. K žádné spolupráci však kvůli odmítavému postoji vedení KSČ nedošlo. V konečném důsledku spatřovala KSČ v reformních komunistech velkého soupeře (Bureš 2007: 15).

Ve federaci však panovala rozdílná situace. České nezávislé iniciativy vykazovaly známky určitého seskupení. Ve slovenské části federace hrála silnou úlohu opozice v podobě katolické církve. Právě o ní můžeme říci, že plnila funkci jakéhosi seskupení. Nenábožensky orientovaní disidenti se tak ale často přidružovali k českým hnutím. Teprve až na sklonku let osmdesátých docházelo k výraznější integraci nezávislých iniciativ. Za všechny je možné uvést například HOS (Pacner 2001: 410, 425).

V souvislosti s nezávislými iniciativami a skupinami disentu se nesetkáváme se zkonsolidovanou formou politické opozice v podobě jedné velké „organizace“ (jako například polská Solidarity), která by se mohla stát protějškem při jednáních se státní, respektive komunistickou mocí (Otáhal 1994: 70). Sice zde byl pokus o sjednocení v podobě „Koordinačního výboru československé politické opozice“, ale nesetkal se s úspěchem (Bureš 2007: 22).

3.2.2.2 Charta 77

V oblasti nezávislých iniciativ se můžeme od poloviny 70. let setkat s výrazným elementem, jehož vzniku napomohla mezinárodní konference⁴ ve finských Helsinkách v roce 1975. Touto novou opoziční skupinou byla Charta 77. Ta tedy zahájila svou činnost v druhé polovině 70. let v reakci na výše zmíněnou mezinárodní událost, ale také jako odpověď na proces⁵ se členy undergroundové kapely Plastic People.

V roce 1977 vydalo hnutí takzvané Prohlášení Charty 77. Autorem převážné části byl dramatik, disident a budoucí prezident Václav Havel (Otáhal 1994: 37–38). V samotném prohlášení upozorňovala Charta československou vládu na neplnění jejích závazků plynoucích z přijetí „helsinských“ úmluv. Prohřešky proti právům občanů shledala například v porušování práva svobodného projevu, pohybu osob, práva na vzdělání, svobodu vyznání, dále kritizovala neakceptaci alternativy k oficiálně hláсанým ideálům a mnohé další (Otáhal 1994: 39).

Charta 77 byla jakýmsi pokusem o sblížení s dalšími politickými hnutími a veřejností. Jejími signatáři byli umělci, politikové (zpravidla bývalí komunisté Pražského jara), ale i dělníci. Akce měly podobu diskuzí či podepisování petic. Nekladla si však vůbec politické cíle, jelikož za ní nestála žádná vlivná společenská síla (Mayer 2009: 138–139, 142). Jednotící myšlenkou ale byla nutnost alespoň minimálního odporu vůči režimu. Za své aktivity tak byli mnozí signatáři stíháni. Tomuto nepřispěla ani podpora Hlasu Ameriky⁶, kterou směřoval Chartě 77 a i za níž signatáři byli často trestáni ve vykonstruovaných procesech (Mayer 2009:

⁴ Na této konferenci došlo k přijetí úmluv o lidských a občanských právech. Na základě ratifikace těchto mezinárodních paktů vládou ČSSR zde vznikla nová opoziční skupina, která po ní žádala jejich dodržování – vznikla Charta 77 (Pacner 2001: 395).

⁵ Členové kapely byli stíháni mimo jiné za „nevhodná“ slova v textech písní, pravým důvodem a „zločinem“ bylo jejich vlastní pojetí životního stylu (Skilling 1980: 1–14).

⁶ Od r. 1942 nejposlouchanější rozhlasová stanice v Československu. Primárně informovala o dění a vládní politice v USA, ale nezřídka komentovala i politické poměry v ČSSR, dostupné na: http://www.rozhlas.cz/leonardo/historie/_zprava/ztraceny-archiv-hlasu-ameriky--1112447, 11. 7. 2015.

142; Vodička – Cabada 2003: 74). V Chartě se střetávaly i názory na její fungování (Otáhal 1994: 38–43). Právě tato různorodost Charty způsobovala spolu s neexistencí vnitřní struktury její těžkopádnost a neakceschopnost (Luers 1990: 87–88).

Na základě Linzovy a Stepanovy teorie vyplývá, že disent nebyl organizovanou opozicí, ale protestem (Linz – Stepan 1996: 321). Sama Charta 77 v onom Prohlášení Charty 77 připouští, že není organizací, nemá ani stálé orgány a ani stanovy, ba dokonce není ani základnou pro politickou činnost (Prečan 1990: 9–13). Takovéto vyjádření chartistů by tak korespondovalo s Linzovo a Stepanovo pojetím opozice.

Do roku 1989 podepsalo Chartu 77 kolem 2000 občanů. Hlavní slovo měla právě v roce 1989, kdy v reakci na brutální zásahy bezpečnostních jednotek při vzpomínkových demonstracích sepsalo několik jejích signatářů prohlášení Několik vět a bylo výraznou kritikou komunistického vedení a na základě níž podepsalo petici jen během dvou měsíců přibližně 20 000 lidí (Vodička – Cabada 2003: 76).

3.2.2.3 Studentské hnutí

Již v roce 1968, tedy v době Pražského jara a období reform, se dostalo do popředí studentské hnutí. Jejich základním posláním bylo vydávání časopisů a organizování studentských fór (Otáhal 2003: 163).

Do povědomí se opět dostalo studentské hnutí až koncem 80. let, kdy mimo jiné došlo k uvolnění atmosféry na vysokých školách. Více se začalo formovat v době vzpomínkových demonstrací v roce 1988 a 1989. Vznikla studentská samospráva s názvem STUHA, která se podílela na organizaci mnohých studentských vystoupení včetně listopadového v roce 1989 (Vodička – Cabada 2003: 82; Otáhal 2003: 163).

Role studentského hnutí byla zvláště na konci osmdesátých let skutečně významná, neboť vedle tvůrčí inteligence bylo de facto jedinou sociální skupinou, které se nakonec transformovalo na politický subjekt a které zcela zásadně přispělo k pádu komunismu (Otáhal 2003: 163–164).

Někteří aktivní studenti kritizující poměry ve státě se zapojili do orgánů Socialistického svazu mládeže (SSM), který chápali jako nástroj ke své kritické činnosti. Část SSM totiž na konci 80. let též útočila na normalizační elity a žádala reformu systému. Na listopadovém sjezdu roku 1989 došlo k přímé konfrontaci reformní a konzervativní části SSM. Reformisté proti odporu vedení KSČ požadovali větší autonomii a poukazovali na zamrzlost komunistické strany. Nakonec se dostali do vrchních pozic organizace a konzervativní vedení KSČ tak přišlo o jednu z opor režimu (Otáhal 2003: 67–70). Vedle aktivních kriticky smýšlejících studentů existovali i studenti socialistického přesvědčení anebo studenti neaktivní (Otáhal 2003: 120).

Jak je patrné, působilo zde několik studentských hnutí různého charakteru. Z pohledu teorie S. Huntingtona se na tato hnutí můžeme podívat jako na část radikální a umírněnou. Tu první představuje právě výše zmíněné hnutí STUHA, které se distancovalo od režimem vytvořených struktur (Bureš 2007: 25). Reformátorskou pozici představuje SSM (jen jeho část). Tomu však nebylo od začátku. Teprve až v listopadových dnech roku 1989 došlo k rozdělení SSM na část konzervativní a část reformní povahy. A právě ta se nakonec dostala do vůdčích pozic uvnitř organizace. Toto křídlo SSM poukazovalo hlavně na zamrzlost komunistické strany a žádalo reformu celého systému (Otáhal 2003: 67–70). Optikou Huntingtona tak můžeme označit právě ono křídlo Svazu socialistické mládeže za reformátorskou část elity.

3.2.3 Vztahy a poměry v KSČ

V době ke konci osmdesátých let stáli v čele komunistické strany Československa představitelé, kteří od roku 1968 nedoznali výrazných změn. U moci se držela stále stejná garnitura v podobě Gustáva Husáka, Milouše Jakeše či Vasilu Bil'aka (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 717).

V této době ve vedení strany byla patrná názorová rozdílnost. V KSČ tak můžeme vytyčit tři základní proudy. Prvním bylo právě výše uvedené tvrdé jádro, jenž je označováno jako normalizační byrokraté a které ovládalo organizační strukturu zdejší komunistické strany. Skupina se skládala z nomenklaturních funkcionářů stranického aparátu. K moci se dostali skrze nastolené politické čistky a normalizaci. Patřili sem již zmíněný prezident ČSSR Gustáv Husák či jeho nástupce v pozici generálního tajemníka ÚV KSČ Milouš Jakeš (Prokš 1993: 53).

Představiteli druhého proudu byli konzervativci jako Vasil Bil'ak nebo Jan Fojtík. Byli zastánci totalitního režimu mezi stranickými funkcionáři vyššího věku, často rolnického nebo dělnického původu. Vyžadovali represe vůči opozici a trestali jakékoliv výtky proti vládnoucímu režimu (Prokš 1993: 53).

Třetí proud sestával z odborníků, technokratů ministerstev, státního aparátu, velkých podniků, vysokých škol a vědeckých ústavů. Označujeme je jako takzvané pragmatiky. Jejich reprezentantem byl předseda federální vlády Lubomír Štrougal nebo jeho nástupce Ladislav Adamec. Zastávali reformní snahy v oblasti ekonomiky, tak aby byla schopna zvrátit upadající trend a tím nedošlo k sociálním problémům, ale naopak ke zvýšení životní úrovně a stabilizaci režimu. Jejich pokusy směřovaly k prosazení československé obdoby perestrojky, v čemž jim bránili konzervativci. Vliv reformního křídla ve straně však byl nejmenší

(Prokš 1993: 53). V KSČ tak neexistovalo skutečně reformátorské křídlo a mezi uvedenými třemi proudy nebylo možné vysledovat výraznější rozdíly. Tento fakt dlouho bránil otevření cesty k pádu režimu (Prokš 1993: 57). Nedokázali se semknout ke společné akci (Otáhal 1994: 80–83).

Ještě v polovině října 1989 plénum ÚV KSČ prohlásilo, že strana ale nakonec počítá s demokratickými změnami, avšak za žádných okolností pod vlivem protirežimních sil. Tato zatvrzelost silně kontrastovala s přeshraničními událostmi v Polsku a Maďarsku, aktuálně také v Německé demokratické republice, kde rezignoval Erich Honecker, generální tajemník Jednotné socialistické strany Německa (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 722; Pithart 2009: 83). V červnu 1989 se konaly volby do obou komor polského parlamentu, v nichž Solidarita získala 161 míst v Sejmu a 99 míst v Senátu. Na základě těchto voleb vzešla i vláda, která byla alespoň částečně demokratickou vládou ve středovýchodní Evropě od Jaltské dohody (Chwalba 2009: 21, 23). V Maďarsku došlo k revizi revoluce z roku 1956. Československý režim tak stál takřka osaměle ve své rigidní⁷ podobě režimu (Suk 2003: 22).

Stejně jako tomu bylo u opozice, tak i u struktur vládnoucí strany lze použít Huntingtonovo dělení, tedy na zastánce starých pořádků a reformátory. Ke štěpení strany docházelo jednak v rovině vertikální⁸ (Otáhal 1994: 79). Na nejvyšší úrovni KSČ spíše převažovalo konzervativní křídlo oproti reformnímu (Bureš 2007: 38). Docházelo k soupeření mezi těmito dvěma proudy o tom, kam povede další směřování komunistické strany. Prozatím se z nich nestali ti, kteří by dále určovali vývoj událostí. Tato situace, kdy je vliv reformně smýšlejících marginální

---

⁷ Rigidní podobu režimu vykazovaly ještě dvě země socialistického bloku – NDR a Rumunsko (Suk 2003: 22).

⁸ Tedy i na krajských a okresních výborech (Otáhal 1994: 79).

či nejsou přítomni vůbec, odpovídá Huntingtonově prvku přítomnému před započítáním tranzice prostřednictvím nahrazení.

3.2.4 Občanská aktivita

Od druhé poloviny let osmdesátých narůstala aktivita oponentů režimu, a to nejen z řad hnutí obecně známých, ale též z vrstev širších. Ničím neobvyklým tak nebyly protestní petice a četnost demonstrací. Ty ale zpravidla nebyly příliš efektivní, což byl rozdíl oproti Polsku a Maďarsku (Luers 1990: 77–98; Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 722).

V prosinci roku 1987 byla na podnět Charty 77 do pražských ulic svolána poklidná manifestace ke Dni lidských práv. Jednalo se o režimem povolenou, avšak bedlivě střeženou akci připomínající práva a svobody občanů, které měla československá vláda dle mezinárodních úmluv naplňovat (Luers 1990: 77–98; Měchýř 1999: 55).

Komunistický režim ukázal, že je schopen násilného potlačení projevů dovolávajících se svobody. V průběhu roku 1988 se odehrálo ještě několik velkých shromáždění. Jejich dějištěm se stala Praha a načasování se řídilo dle významných historických dat, jako bylo výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy nebo výročí vzniku Československé republiky. Manifestace byly obvykle pořádány pod záštitou nezávislých iniciativ (Luers 1990: 77–98; Měchýř 1999: 56).

Jednou z nich je lednová demonstrace v roce 1989 k připomenutí třicetiletého výročí úmrtí Jana Palacha. Na Václavském náměstí se sešel asi tisícový dav. Účastníci byli však pořádkovými silami značně tvrdě zpacifikováni. Celý tento zásah měl za následek sérii dalších demonstrací (Pullmann 2011: 187; Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 717; Pithart 2009: 77). Jako výraz nesouhlasu s metodami režimu byla v červnu

uveřejněna petice Několik vět⁹. V prohlášení Několik vět byla výstižně shrnuta situace, kdy představitelé režimu pouze deklarovali kroky vedoucí k přestavbě, ale ve skutečnosti se chovali zcela jinak. Následoval výčet požadavků signatářů: propuštění politických vězňů, svoboda shromažďování, legalizace nezávislých iniciativ, náboženské svobody, povolení alternativních zdrojů informací, zahájení diskuze o „temných“ obdobích komunistického režimu apod. Režim zde ještě reagoval represemi (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 717).

Další demonstrace proběhla 21. srpna 1989 jako připomínka vpádu vojsk Varšavské smlouvy. Shromáždění, na kterém byli přítomni i zahraniční aktivisté, bylo násilně rozehnáno. Obdobný průběh měla říjnová demonstrace pořádaná nezávislými iniciativami na výročí založení Československé republiky (Suk 1997: 43).

3.2.4.1 Inicie římskokatolické církve a jejích sympatizantů

Svou úlohu sehrála při hroucení režimu i římskokatolická církev. Jedním ze symbolů disentu byl kardinál Tomášek. V lednu 1988 vyzval katolíky v Československu k podpisu a šíření petice o 31 bodech, v níž byl zanesen i požadavek na náboženskou svobodu (Chenaux 2012: 227). Tuto petici sepsal katolický věřící Augustin Navrátil a následně ji postupně podepsalo až na 600 000 lidí (Luers 1990: 77-98). Jejím hlavním požadavkem tedy bylo uplatnění svobody náboženské a odloučení církve od státu (Pacner 2001: 410).

Od druhé poloviny 80. let probíhaly velké poutě sloužící jako manifestace za náboženskou svobodu. Dalším významným aktem církve

---

⁹ Jejíž podpora se z původních 1800 podpisů rozrostla do podzimu roku 1989 na cca 40 000, dostupné na: http://zpravy.idnes.cz/dokument-plne-zneni-manifestu-nekolik-vet-fjc-/domaci.aspx?c=A090622_223914_domaci_dp, 15. 7. 2015.

pak byla iniciativa Desetiletí duchovní obnovy národa, kterou vyhlásil kardinál Tomášek v roce 1987. Těsně před samotným pádem režimu v listopadu 1989 proběhla v Římě kanonizace Anežky České za účasti asi 11 000 československých občanů. Tento akt byl ale přenášen médií až v době revolučních událostí. Při nich byl velmi aktivní a výraznou osobností z křesťanských řad katolický kněz Václav Malý, který se chopil úlohy moderátora listopadových událostí z Václavského náměstí či Letenské pláně (Halík 2008).

3.2.5 Zhroucení režimu a jeho budoucí konsolidace

Podnětem k pádu komunistického režimu se definitivně stal brutální zásah vůči pokojné demonstraci studentů 17. listopadu 1989 v Praze. Ta měla být původně připomínkovou akcí půlstoletí od úmrtí studenta Jana Opletala v roce 1939 (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 723). Vzpomínkovou akci oficiálně a s povolením organizoval Socialistický svaz mládeže (SSM) za přispění studentského hnutí STUHA. Účast SSM se stala pro funkcionáře KSČ zárukou, že nedojde ke zneužití vzpomínkové akce k vyjádření protirežimních postojů. Podmínkou k jejímu konání se stal závazek SSM, že nedopustí směřování průvodu na Václavské náměstí. Tradiční opoziční vlny v podobě disentu se ale od akce spíše distancovaly, aby nebyly následně nařčeny z využití akce a navíc její představitelé chtěli, aby vzal otěže do svých rukou také někdo jiný (Pithart 2009: 83; Otáhal 2003: 129).

Manifestace se ale nakonec ukázala nebýt jen vzpomínkovou akcí, ale především aktem k ukončení vládnoucího režimu. Z místa zahájení pietního aktu na Albertově se účastníci vydali v průvodu na Vyšehrad, kde mělo být shromáždění rozpuštěno. Ve skutečnosti se tomu tak nestalo a průvod zamířil do centra města. Přidávalo se stále více občanů

a jejich počet dosáhl několika desítek tisíc. V podvečer byla demonstrantům zahrazena cesta příslušníky pořádkových jednotek SNB a část z nich byla zatarasením únikových cest uvězněna na Národní třídě. Chování demonstrantů nesoucí se ve znamení nenásilného protestu bylo opětováno zásahem bezpečnostních jednotek a brutálním potlačením shromáždění s výsledkem několika set zraněných (Suk 1997: 43–44). Vlnu nevole proudící širokými vrstvami společnosti podpořila navíc fáma, že při brutálním zásahu proti manifestujícím studentům byl zabit jeden ze studentů (ve skutečnosti figurant Státní bezpečnosti) (Pithart 2009: 83; Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 723).

Ještě téhož dne, tedy 17. listopadu se sešel Jakeš, Štěpán a ministr vnitra Kíncl a shodli se, že provedení zásahu proti demonstrujícím je politicky nežádoucí. Zároveň však vydali instrukce, podle nichž se mělo lidem zabránit v postupu do centra města či na Hrad (Otáhal 1994: 93–94). Rozkaz „nezasahovat“ dokazuje, že vedení KSČ si dobře uvědomovalo riziko přímé konfrontace se studenty, která se stoupající aktivitou občanské společnosti vytvářela velké nebezpečí. Opodstatněnost jejich obavy dokazuje fakt, že událost z večera 17. listopadu se stala impulsem dávající přechodu k demokracii dynamiku. Do té doby se režim nacházel v situaci, kdy opozice nebyla dostatečně silná k převzetí moci a vládnoucí neměli sílu vládnout (Otáhal 1994: 96).

3.2.5.1 Občanské fórum

Události po 17. listopadu nabraly rychlý spád. Zásah na Národní třídě vyvolal silnou odezvu z řad československých občanů. Hned další den – v sobotu 18. listopadu – vyhlásili pražští studenti a divadelníci stávkou. Už tehdy se objevil návrh na stávkou generální (Ash 1991: 64). Následně se v neděli 19. listopadu sešli představitelé opozice, aby jednali

o vytvoření společného opozičního hnutí. Jako výsledek schůzky byl večer v Činoherním klubu představen opoziční subjekt jménem Občanské fórum¹⁰ (OF), jehož přirozeným vůdcem se stal Václav Havel (Suk 2003: 24).

Občanské fórum vystupovalo v podstatě jako mluvčí občanů. Zpočátku ani nehodlalo být tím, kdo převezme moc. Jeho prvotním plánem bylo jen to, že bude pouze na určitou dobu hlavním prvkem při jednáních s dosud vládnoucími komunistickými představiteli. Při jednáních mezi Občanským fórem a tehdejším premiérem Ladislavem Adamcem byly vyřčeny požadavky pro rychlejší postup, tak jak je požadovali účastníci demonstrací (Suk 2003: 40).

Symbolem OF se stal Václav Havel. Ten byl zastáncem takzvaného širokospektrálního charakteru OF. To způsobovalo vnitřní nejednotnost celého hnutí, která vedla ke kritice ze stran studentů i místních organizací OF. Ovšem míra nespokojenosti veřejnosti s režimem dosáhla takového stupně, že představitelé režimu byli nuceni vyjednávat (Suk 2003: 40).

3.2.5.2 Od prvního vyjednávání až do svobodných voleb 1990

Dne 24. listopadu 1989 došlo k odstoupení předsednictva Ústředního výboru KSČ v čele s M. Jakešem a byl tak otevřen prostor pro start jednání mezi KSČ a OF (Suk 2003: 40–41). Zásadní průlom přinesla generální stávka dne 27. listopadu 1989 a výsledky jednání OF s předsedou vlády Adamcem z 28. listopadu (Měchýř 1999: 68–69).

Zde byly poprvé jasně formulovány požadavky jako odstoupení členů předsednictva, kteří byli zodpovědní za přípravu intervence vojsk

---

¹⁰ V Bratislavě vznikla jeho obdoba – Verejnost proti násiliu (Suk 2003: 24).

Varšavské smlouvy ze srpna 1968, odstoupení 1. tajemníka Městského výboru KSČ v Praze M. Štěpána a ministra vnitra F. Kincla, dále vytvoření komise pro prošetření událostí na Národní třídě a propuštění politických vězňů (Měchýř 1999: 68–69).

Na žádost studentů byl doplněn požadavek na vyškrtnutí článku Ústavy o vedoucí úloze KSČ. Vznikla také debata o strategii OF. Umírněným návrhem, který byl přijat, bylo vyjednávání s elitou o splnění předložených požadavků. Radikální návrh prosazovaný J. Rumlem požadoval před jednáním splnění oněch požadavků (Bureš 2007: 43–46). Zde je patrné, že čistě v souladu s teorií S. Huntingtona o struktuře opozice existovalo uvnitř OF jak křídlo umírněné, tak i radikální. Mimoto lze za radikální část opozice považovat i studenty. Ti, stejně jako konzervativci v KSČ L. Adamcem, byli užíváni OF jako pojistka hrozby protivníkovi v zápase o moc (Bureš 2007: 46).

Den po představení programu OF se konala, jak bylo již zmíněno, generální stávka. Různou formou se jí zúčastnilo několik milionů lidí, což vedlo k posílení opozice. Úspěchem stávky zcela proměněné sebevědomí OF se projevilo hned další den na plánovaném zasedání s mocí. Zástupci vlády ČSSR a Národní fronty se sešli se zástupci Občanského fóra (stejně tak i se zástupci Verejnosti proti násilliu) (Bureš 2007: 69–70).

Opozice předložila zástupcům moci rezolutní požadavky jako zrušení čl. 4, 6, a části čl. 16 Ústavy, odstoupení předsedy Federálního shromáždění, dále sestavení nové vlády, která bude zaručovat prohlubování občanských svobod a také demisi prezidenta republiky, odvolání části poslanců a jejich nahrazení kooptací na návrh NF, OF a VPN (Měchýř 1999: 81–82).

Mezní termín rekonstrukce vlády byl stanoven na 3. prosince (Bureš 2007: 72–73). 29. listopadu došlo k zasedání Federálního shromáždění ČSSR. Dle požadavků OF odstoupil jeho předseda Alois Indra. Následovalo vytvoření komise pro vyšetřování událostí 17. listopadu, zrušení čl. 4 o vedoucí úloze KSČ ve společnosti a státě, čl. 6 o Národní frontě a úpravou čl. 16 byla odstraněna role marxismu-leninismu jako státní ideologie (Suk 1997: 92). Splněním takto zásadních podmínek opozice přešlo usměrňování dalšího vývoje definitivně na její stranu. Je zcela pochopitelné, že se režim v následujících dnech pokoušel udržet co největší část ze zbytků jeho moci, ale k většímu zvratu už nedošlo. Chceme-li výše uvedená fakta zasadit do tranzitologických teorií, pak vítězství reformistů (tedy liberalizátorů) nad konzervativci uvnitř vládnoucí elity a prosazení požadavků opozice na úpravu některých aspektů uvnitř systému představovaly proces vrcholící liberalizace režimu. Požadavky předložené na jednání 28. listopadu a jejich splnění lze považovat za projevy fáze demokratizace režimu.

V dalších dnech po jednání FS docházelo k dohadování o personálním obsazení ministerských postů. Debata probíhala mezi OF, Československé socialistické strany (ČSS) a Československé strany lidové (ČSL), které vycítily šanci zcela se emancipovat od KSČ, v jejímž područí se desítky let nacházely (Bureš 2007: 79–82). Určitá nedůslednost OF v podobě setrvání na nevstoupení do vlády vedla k ustavení rekonstruované Adamcovy vlády, která nesplňovala opoziční představy. Jednalo se o takzvanou vládu 15:5, kde bylo patnáct ministerských křesel obsazeno komunisty (Bureš 2007: 85). Tento fakt vyústil v nespokojenost veřejnosti s takovou konstelací a měl za následek novou vlnu demonstrací a opětovnými požadavky OF a VPN na rekonstrukci vlády do 10. prosince (Husák 1999: 130–131).

Období mezi 3. a 10. prosincem bylo formováno sérií jednání uvnitř opozice o podobě nové vlády. OF se definitivně rozhodlo k přímé účasti na koaliční vládě. Proběhlo i důležité jednání OF a VPN s generálním tajemníkem KSC Urbánkem, který se při něm distancoval od staré stranické linie a nechal jednání opozice volné ruce. KSC se tak částečně vrátila do mocenské hry, když svou otevřeností eliminovala výsadní vyjednávací postavení premiéra Adamce, který po představení vlády 3. prosince ztratil podporu i ze strany opozice. Adamec tak 7. prosince podal demisi a jako svého nástupce navrhl prezidentu Husákovi Mariána Čalfu. O dva dny později, tj. 10. prosince prezident Husák jmenoval pod vedením premiéra Čalfy novou federální vládu. V období od 29. listopadu do 10. prosince tak došlo k odstranění zákonného ukotvení vedoucí úlohy KSC a její ideologie jako státní (Bureš 2007: 88–145).

Ještě před ovládnutím federální vlády nekomunistickými zástupci došlo 5. prosince k sestavení nové vlády České socialistické republiky a Slovenské socialistické republiky, v jejichž řadách byli komunističtí představitelé také v menšině (Suk 1997: 116, 138). Opozice tak ovládla téměř celou exekutivu. Zbývalo obsazení křesla prezidenta republiky.

Po jmenování nového kabinetu podal prezident G. Husák demisi a bylo nutné obsadit uvolněné místo. Opoziční síly začaly hledat vhodného kandidáta na tento post. Objevovala se jména jako A. Dubček, kterého navrhla Slovenská národní rada (SNR), Č. Císař prosazovaný SSM nebo V. Komárek (Husák 1999: 140–146). OF postavilo po interní diskuzi „vlastního“ kandidáta V. Havla. Ten byl podporován i ČSS, ČSL a VPN (Bureš 2007: 103–105). Jeho kandidatura byla oznámena již 10. prosince a současně s ní se rozhodl opustit řady OF. Následně se na požádání fóra z boje o prezidentské křeslo stáhli A. Dubček a Č. Císař. Havel se tak stal jediným kandidátem opozice na nejvyšší státní funkci (Bureš 2007: 103–105). Výsledkem bylo jednomyslné zvolení V. Havla novým

československým prezidentem dne 29. prosince 1989 (Měchýř 1999: 98–102).

Nově bylo zvoleno také předsednictvo Federálního shromáždění, v jehož čele stanul Alexander Dubček (Suk 1997: 164, 207–208). To bylo učiněno na základě kooptace¹¹ a výsledkem bylo ovládnutí legislativních orgánů opozičními hnutími (OF a dalšími). KSČ tímto ztratila parlamentní většinu. Obdobný proces probíhal i dalších státních institucích jako školství a zpravodajské agentury (Měchýř 1999: 115).

23. ledna byl přijat další důležitý zákon – tzv. malý zákon o politických stranách a hnutích, který vymezoval pravidla jejich vzniku (Bureš 2007: 177). V březnu byly přijaty zákony rozšiřující svobody občanů: o právu shromažďovacím a spolčovacím, o zrovnoprávnění všech forem vlastnictví apod. (Měchýř 1999: 120–121). Podle formulace Linze a Stepana o liberalizaci režimu je možné tyto zákony považovat právě za její projevy.

---

¹¹ 28. prosince 1989 přijalo Federální shromáždění tzv. kooptační zákon, tedy ústavní zákon č. 183/1989 Sb., o volbě nových poslanců zákonodárných sborů, podle něhož si nového člena volil zákonodárný sbor sám. Kooptace nových poslanců Federálního shromáždění probíhaly od 28. prosince 1989 do 27. února 1990, kdy byly přijaty zákony o volbách v červnu 1990. Od 23. ledna 1990 do 31. března 1990 mohli být podle ústavního zákona 14/1990 Sb., o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů, přijatého 23. ledna 1990 a vyhlášeného a účinného od téhož dne, poslanci, kteří v rámci rozložení politických sil nebo vzhledem k svému dosavadnímu působení neskýtají záruky rozvoje politické demokracie, ze své funkce odvolání politickou stranou, jejímiž jsou členy. Poslance bez stranické příslušnosti mohl odvolat příslušný orgán NF po vzájemné dohodě s OF v České socialistické republice a s hnutím VPN ve Slovenské socialistické republice. Na základě těchto právních norem probíhaly paralelně i kooptace do České národní rady. Ústavním zákonem č. 14/1990 Sb. současně byla možnost kooptací, které pro všechny tři parlamenty platila již od prosince 1989, i možnost odvolávání poslanců stranou nebo NF nově rozšířena na všechny stupně národních výborů, rovněž s účinností od 23. ledna do konce března 1990 (183/1989 Sb., Ústavní zákon o volbě nových poslanců zákonodárných sborů. Sbírka zákonů, částka 37/1989, vydána 28. 12. 1989 a 14/1990 Sb., Ústavní zákon o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů. Sbírka zákonů, částka 14/1990, vydána 23. 1. 1990).

Jednou z důležitých etap tranzice byly první svobodné volby v červnu 1990. Zúčastnilo se jich 96% oprávněných voličů a komunisté je prohráli, což se ostatně předpokládalo. Noví členové parlamentu v čele s Alexanderem Dubčekem a federálním premiérem Mariánem Čalfou znovu potvrdili svými hlasy ve funkci prezidenta Václava Havla. Volby a výsledky z nich vzešlé tak představovaly ústavní cestou potvrzený konec starého režimu (Vykoukal – Litera – Tejchman 2000: 726). V prostoru postkomunistické Evropy je dnes Česká republika jedním ze šesti států, které jsou konsolidovanými demokraciemi (Kubát 2003: 20).

Červnové volby lze označit za konec fáze rozhodující a počátek fáze uvykací, respektive počátek konsolidování demokracie (Bureš 2007: 166). Využijeme-li charakteristiku Stepana a Linze o ukončení přechodu k demokracii, jsou právě červnové volby 1990 v Československu tím okamžikem, kdy je na základě dohody o demokratických pravidlech hry sestavena nová politická reprezentace a vláda. Došlo k vypsání svobodných a všeobecných voleb, následně byla sestavena federální vláda. Tím jsou splněny dva ze tří bodů¹², kdy je možné hovořit o ukončeném přechodu ke konsolidované demokracii. Třetí bod je naplněn částečně – k završení došlo až v ústavně (r. 1992) zakotvené dělbě moci mezi zákonodárnou, výkonnou a soudní.

---

¹² Linzova a Stepanova charakteristika ukončení režimu odpovídá těmto třem bodům: 1)) žádný významný národní, sociální, ekonomický, politický nebo institucionální aktér neusiluje o nastolení autoritativního režimu nebo o propuknutí násilí, ať už uvnitř nebo vně státu, s cílem narušit jeho celistvost, 2) rozhodující většina veřejnosti musí věřit, že demokratické procedury, jak řešit konflikty a uskutečňovat politické změny, jsou jediné správné a antisystémové skupiny jsou malé a více méně izolované od prodemokratických sil, 3) aktéři, tedy instituce, jsou nuceni a zvyklí řešit politické konflikty pomocí zavedených procedur a norem (Kubát 2003: 17).

3.2.6 Typologie Huntingtona a typologie Karlové a Schmittera na případu Československa (1989 – 1990)

Přechod k demokracii, resp. způsob, jak transformace probíhala a kdo byli hlavní aktéři, odpovídá Huntingtonově „sjednanému přechodu“. V tomto případě se jedná o dohodu mezi vládoucí elitou a opozičními silami. K onomu typu přechodu může dojít jen v případě, pokud v opozici získává prioritu umírněná část oproti radikální a ve vládoucí straně zastávají prim reformátoři na úkor odpůrců (Huntington 2008: 114 –115).

Přeměna je tak definována větší či menší kooperací představitelů stávající elity a představitelů opozice. Reformistický ministerský předseda Ladislav Adamec usedl za jednací stůl s Václavem Havlem a dalšími předáky opozičního Občanského fóra. Výsledkem jednání byla dohoda o přechodu k demokracii (Huntington 2008: 154). Důsledkem spolupráce stávající elity a opozice (budoucí elity) tak bylo vytvoření první polistopadové vlády, v níž byli zastoupeni jak členové opozice, tak členové bývalé komunistické vlády. Aby ovšem k této spolupráci došlo, bylo nutné vzájemné uznání se obou stran. Vláda byla nucena přijmout opoziční uskupení jako legitimní reprezentanty významné části společnosti (Huntington 2008: 156).

Jako další rys přeměny zmiňuje S. Huntington spolupráci stávající elity s vedoucím představitelem opozice, jenž byl po nějakou dobu právě kvůli své činnosti vězněn, v tomto případě s Václavem Havlem. Dalším důvodem, proč představitelé stávajícího režimu přistoupili k jednání s opozicí, byly jejich hrozící ztráty. Rizika konfrontace a případné porážky motivují tedy vládu i opozici k tomu, aby spolu jednaly, přičemž základem dohody se stávají záruky, že žádná ze stran neztratí všechno. (Huntington 2008: 158).

Někteří ale o tomto Huntingtonově zařazení hovoří jako o diskutabilním. Značně se totiž zaměřuje na poměr sil mezi opozicí a stávající vládou a neklade tak přílišný důraz na připravenost a postoj komunistického režimu k převzetí iniciativy při průběhu přechodu (Novák 2003: 117).

Pokud se podíváme na typologii Karlové a Schmittera, zjistíme, že se zaměřují především na vzájemné vztahy mezi aktéry tranzice a jejich strategie. Podle toho tito autoři zařazují československou tranzici do typu, kterým je „reforma“ (více méně tomu odpovídá Huntingtonův „sjednaný přechod“).

	kompromis	STRATEGIE	síla
elity	PAKT		VNUCENÍ
AKTÉŘI			
masy	REFORMA * ČSSR		REVOLUCE

Schéma 1 – Znárodnění typologie T. L. Karlové a P. C. Schmittera; Vlastní zpracování a úprava (Zdroj: Karl – Schmitter 1991: 275).

Domnívám se, že na přechod k demokracii v Československu měli vliv jak někteří signatáři Charty 77, tak i členové nově vzniknuvšího Občanského fóra. Bez jejich podpory by masy pravděpodobně nedoznaly takového výsledku. Ovšem bez mas, které organizovaly různé stávky a demonstrace, by naopak elita pravděpodobně nedocílila v takové rychlosti pádu režimu.

Srovnáme-li obě výše uvedené typologie, zjistíme, že Huntington přikládá velkou váhu elitám. Karlová se Schmitterem zase vyzdvihují význam mas. Masy tak měly dle autorů jednoznačně důležitější roli a byly to právě ony, jež dovedly československý komunistický režim k jeho konci. Ale S. Huntington uvádí, že „*vládní a opoziční skupiny postupovaly ve shodě.*“ (Huntington 2008: 115). Dle mého názoru role mas jistě sehrála významnou roli, ale větší důležitost bych v tomto případě na základě výše zmíněných aspektů přisoudila elitám.

Nejednotu typologického zařazení československého přechodu k demokracii shledáváme v rozmanitosti typologií tranzicí, ale také v již zmiňovaném problému ideálních typů.

4 ZOBRAZENÍ TÉMATU PŘECHODU K DEMOKRACII PŘI VÝUCE V PŘEDMĚTU ZSV/OV

Tato část mé diplomové práce má tři dílčí cíle. Pomocí vytvořeného dotazníku (viz Příloha) zjišťuji:

1) Zda je vyučován v rámci předmětu ZSV přechod k demokracii v Československu (potažmo „sametová revoluce“)

2) Zda věk respondenta (vyučujícího) má vliv při výkladu tématu o „sametové revoluci“

3) Zda vyučující používají k výuce daného tématu nějaké materiály (učebnice, projekty, vlastní vzpomínky atd.)

4.1 Struktura dotazníku

Dotazník samotný je tvořen šesti otázkami, přičemž čtyři z nich jsou řešeny formou zatrnutí pouze jedné možné odpovědi. Třetí a poslední (šestá) otázka celého dotazníku je řešena tzv. otevřenou odpovědí, kam daný respondent může textovou formou napsat svou několikáslovní odpověď.

První otázka zjišťuje, na jakém typu střední školy daný vyučující působí. Druhá zodpovídá, jaký je věk respondentů – učitelů. Třetí zjišťuje skutečnost, zda je v rámci kapitoly o vývoji Československa zmiňováno i téma „sametové revoluce“. Čtvrtou otázkou rozkrývám časovou dotaci pro výuku vzniku a vývoje Československa. Pátá otázka řeší to, zda vyučující dané téma vysvětluje případně i v jiných kapitolách (nabízí se například část o politických ideologiích). Šestá – závěrečná – otázka má za úkol odhalit, zda vyučující používají při výuce „revolučního“ tématu materiály typu učebnice, projektové pomůcky, případně další, a jaké tedy?

4.2 Dotazníkové šetření – kritéria

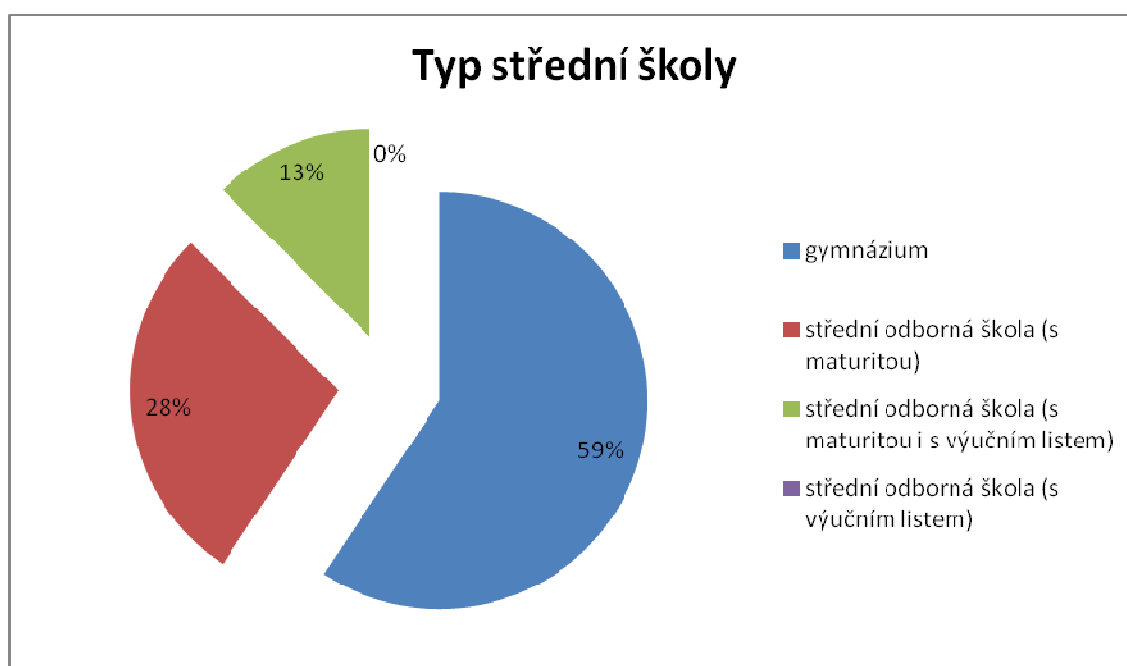
Na základě vytvořeného dotazníku mapuji, zda je vytyčené téma skutečně vyučováno, v jakém časovém rozsahu (počet vyučovacích hodin). Vytvořila jsem jednoduchý elektronický dotazník, který obsahuje šest stručných otázek. Veškeré znění otázek, jak už bylo zmíněno, je obsahem části diplomové práce s názvem „Přílohy“.

Příslušný dotazník jsem odeslala na jednotlivé vybrané střední školy s příslušným webovým odkazem. Zvolila jsem jen střední školy v Jihočeském kraji, tedy v kraji, kde mám trvalé bydliště, kde jsem studovala převážnou část svého žákovského života a je mi tak tento kraj bližší. Dotazníky byly odeslány na všechny typy středních škol, čili nejen na gymnázia, ale i na střední školy odborné, a to jak na ty, které jsou zakončeny maturitní zkouškou, tak i výučním listem, případně obojím možným způsobem.

Otázky byly vytvořeny tak, aby odpovídaly stěžejnímu obsahu mé diplomové práce. Tím je především přechod k demokracii v Československu 1989. Navržený dotazník byl prostřednictvím emailu rozeslán na jednotlivé školy a jednotlivým učitelům s aprobací v předmětu ZSV/OV v počtu 58. Z těchto oslovených vyučujících reagovalo a své odpovědi zpět zaslalo 32 respondentů. Veškeré zaslané dotazníky byly vyplněny správně, nemusela jsem tudíž žádný vyřazovat a mohla pro svá zjištění použít všech 32 dotazníků. Převážná část navrácených a vyplněných dotazníků je z gymnázií (19), dále ze středních odborných škol ukončených maturitní zkouškou (9), ze středních odborných škol zakončených obojím možným způsobem (maturitní zkouškou i výučním listem), ale žádný dotazník nebyl navrácen ze střední odborné školy zakončené výučním listem, i když i na tento typ školy jsem dotazník odesílala. V celkovém grafu zastoupení typů středních škol tak tuto dílčí

střední odbornou školu zahrnuji (viz níže graf 1 – typ střední školy), ale dále s ní v následných grafech nepočítám, neboť její zasažení do odpovědí je pochopitelně nulové.

Graf 1

V rámci dotazníku jsem nezjišťovala pohlaví respondentů, ani to, zda se příslušná škola nachází v kterém konkrétním městě. Tyto náležitosti na rozdíl od typu střední školy nejsou pro samotný výzkum podstatné. Dotazník je i zcela anonymní. Jména osob totiž také nemají žádnou váhu pro účel šetření.

4.3 Vzdělávací programy

Vzhledem k obsahu otázek je nejprve vhodné uvést vzhled do problematiky vzdělávacího systému, a to jmenovitě do Rámcového vzdělávacího programu (RVP) a jeho začlenění do systému vzdělávacích programů.

Z celkového pohledu má tato část diplomové práce odpovědět na otázku, zda a jak je téma „sametové revoluce“ v Československu zahrnuto právě ve zmíněném Rámcovém vzdělávacím programu.

Rámcový a potažmo školní vzdělávací program nám sice může stanovit, zda má konkrétní téma své místo ve výuce, ovšem je třeba také zjistit, zda je tomu tak i ve skutečnosti. Učitelé mohou dané téma zařadit právě do Školního vzdělávacího programu (ŠVP), ale při samotné výuce nakonec látku probrat z určitých důvodů vůbec nemusí (například nestihnou ji vyložit z časových důvodů).

4.3.1 Systém vzdělávacích programů

Systém vzdělávacích programů je ošetřen zákonnou formou. Konkrétně jej vymezuje zákon č. 561/2004 Sb. Jedná se o tzv. školský zákon¹³ a vymezuje předškolní, základní, střední, vyšší odborné a jiné vzdělávání¹⁴.

Komplexní vzdělávací systém je jednotlivě rozpracován a stupňovitě uspořádán od obecnějších forem k více konkrétním. Zastřešujícím a nosným je Národní vzdělávací program (NVP). Ten

---

¹³ Zákon byl přijat 24. září 2004 a v účinnost vešel k 1. 1. 2005.

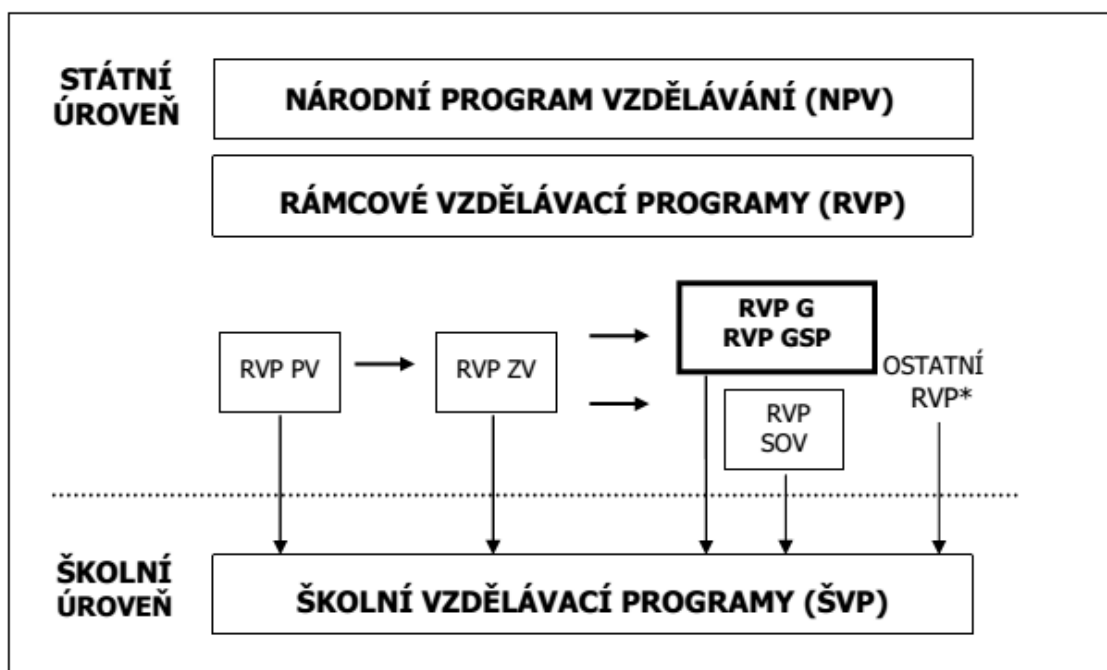
¹⁴ MŠMT. Zákon č. 561/2004 Sb. , o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon), dostupné na: <http://www.msmt.cz/dokumenty/novy-skolsky-zakon>, 30. 4. 2015.

zpracovává Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT). Na jeho tvorbě se podílí různé dílčí instituce i jednotliví odborníci. Samotný program je následně předkládán vládě a v další fázi jej případně schvaluje Poslanecká sněmovna a Senát PČR. Tento nejvýše stanovený program vymezuje hlavní cíle, obsah a oblast vzdělávání.

Níže stojí Rámcový vzdělávací program. Ten je více konkrétní než výše jmenovaný. Vymezuje každý jednotlivý obor počínaje předškolním vzděláváním až po středoškolské. Určuje povinný obsah, rozsah i podmínky vzdělávání. Zabývá se též hodnocením výsledků, ale posuzuje i učebnice a další učební materiály. Dále je nezbytným prostředkem k ještě více konkrétní tvorbě tzv. Školního vzdělávacího programu, který stojí v oné hierarchické škále nejnižší. Školní vzdělávací program nejenže navazuje na Rámcový vzdělávací program, ale je nezbytné, aby oba tyto programy byly ve vzájemném souladu. Rozdílem mezi těmito dvěma programy je skutečnost, že výše postavený Rámcový vzdělávací program zabezpečuje a upravuje Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, kdežto Školní rámcový program upravují samotní ředitelé školních zařízení.

Pro obě varianty platí přístupnost pro veřejnost, a to v různých podobách. Rámcový vzdělávací program je zpřístupněn pomocí internetu na určitých webových odkazech. Prostřednictvím internetu bývají dostupné i Školní vzdělávací programy. Není-li tomu tak, pak má veřejnost právo a možnost nahlédnout na požádání do tohoto typu programu v papírové formě přímo v dané škole. Je možné pořizovat i opisy a výpisy.

Obr. 1 – Hierarchické uspořádání jednotlivých programů (Systém kurikulárních dokumentů) – převzato z RVP G¹⁵

Graf 1 – Systém kurikulárních dokumentů

Legenda: RVP PV – Rámcový vzdělávací program pro předškolní vzdělávání; RVP ZV – Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání; RVP G – Rámcový vzdělávací program pro gymnázia; RVP GSP – Rámcový vzdělávací program pro gymnázia se sportovní přípravou; RVP SOV – Rámcový vzdělávací program (programy) pro střední odborné vzdělávání.

* Ostatní RVP – rámcové vzdělávací programy, které kromě výše uvedených vymezuje školský zákon.

4.3.1.1 Rámcový vzdělávací program

Tento program je nezbytný pro tvorbu Školního vzdělávacího programu. Rámcový vzdělávací program je volně přístupný na příslušných internetových stránkách¹⁶.

Je rozdělen na jednotlivé části podle typu, tedy předškolního vzdělávání, ale též základního a středoškolského. Právě středoškolské vzdělávání je navíc rozlišeno na gymnázium a na střední odborné (to rozdělujeme ještě jako střední odborné s maturitou a střední odborné bez

¹⁵ RVP G – Vymezení Rámcového vzdělávacího programu pro gymnázia, dostupné na: http://www.msmt.cz/file/7150_1_1/download/, 30. 4. 2015.

¹⁶ Rámcový vzdělávací program dostupný např. na: <http://www.nuv.cz>, nebo na: <http://www.msmt.cz>.

maturity). Právě středoškolský typ vzdělávání je pro mě zásadní, jelikož mé aprobační předměty jsou určeny pro tento stupeň vzdělávání.

Rámcový vzdělávací program je vymezen několika vzdělávacími oblastmi a specifikovanými vzdělávacími obory. Vezmu-li v potaz konkrétně vzdělávací program pro gymnázia, ten je pak vyjádřen osmi oblastmi. V případně mého aprobačního předmětu Základy společenských věd je důležitá oblast Člověk a společnost. Tato oblast je zastoupena i pro předměty dějepis a zeměpis (resp. geografie). Zeměpis je navíc specifický v tom, že zasahuje i do oblasti Člověk a příroda. Je to předmět na pomezí humanitních a přírodních věd.

Společenskovědní část Člověk a společnost je ještě rozdělena na další podčásti. Těchto dílčích částí je šest, přičemž pro mou výzkumnou stránku je důležitá část třetí, tedy Občan ve státě. Samozřejmě jsou zde vyloženy výstupy v obecné rovině a nemůžeme tak očekávat konkrétní zmínku o tématu přechodu k demokracii v Československu v roce 1989, potažmo „sametové revoluci“. Lze ale očekávat, že právě tyto události mohou být v rámci učiva třetí podčásti při výuce uváděny. Především tedy v kapitole o vzniku a vývoji Československa a ČR.

RVP počítá pochopitelně i se vzděláváním v předmětu Základy společenských věd, potažmo ve společenskovědním základu na středních odborných školách ukončených maturitní zkouškou. Tyto školy jsou zaměřené více na praktické vzdělávání, a to určuje i množství a detailnost daných témat. Ta pochopitelně nejsou tolik obsáhlá jako vzdělávací program určený pro gymnázia.

Vzhledem k tomu, že zaměření středních odborných škol jsou rozličná, drobné obměny jsou očekávané a pochopitelné. Přesto však i zde je společenskovědní základ v mnohých tématech velmi podobný. Pro můj výzkum je v tomto případně stěžejní dílčí část Člověk jako občan.

I tady opět není konkrétní zmínka o Československu a jejím nedemokratickém režimu, či dokonce zmínka o revolučních událostech 1989. Jak bylo uvedeno výše, RVP vymezuje oblasti jen v obecné formě. V části Člověk a občan se předpokládá do jisté míry seznámení s tématy jako politika, politické strany či politické ideologie a český stát. Právě poslední dvě uvedené nabízí možnost, že ve výuce budou zmíněny i revoluční události 1989 právě v tehdejším Československu.

Rámcový vzdělávací program zahrnuje i výuku společenskovedního základu pro střední odborné školy zakončené výučním listem. I v tomto případě je samotné vzdělávání zaměřené na praktické využití, a proto hloubka a detailnost dílčích částí nejen ve společenskovedním základě není tak intenzivní. I zde je pro společenskovední základ společná oblast Člověk a občan a i v tomto případě je struktura velmi podobná. Pro mou výzkumnou práci je důležité, že na všech typech těchto středních odborných škol je ona vzdělávací oblast stejná.

Odlišností proti RVP pro gymnázia je fakt, že do společenskovedního základu je zahrnut i dějepis, nejen tedy Základy společenských věd. V porovnání se středními odbornými školami je RVP pro gymnázia v oblasti Občanský a společenskovední základ obsáhlejší s důrazem na teoretické informace. Širší je i časová dotace nejen na samotný předmět ZSV, ale i na dílčí oblasti a části. Nabízí se tak možnost ve výuce uvést a podrobněji vyložit látku konkrétnějšího charakteru s případnou možností kladení důrazu na česká (československá) specifika, v našem případě na revoluční události 1989.

4.4 Výsledek dotazníkového šetření – „sametová revoluce“ ve výuce

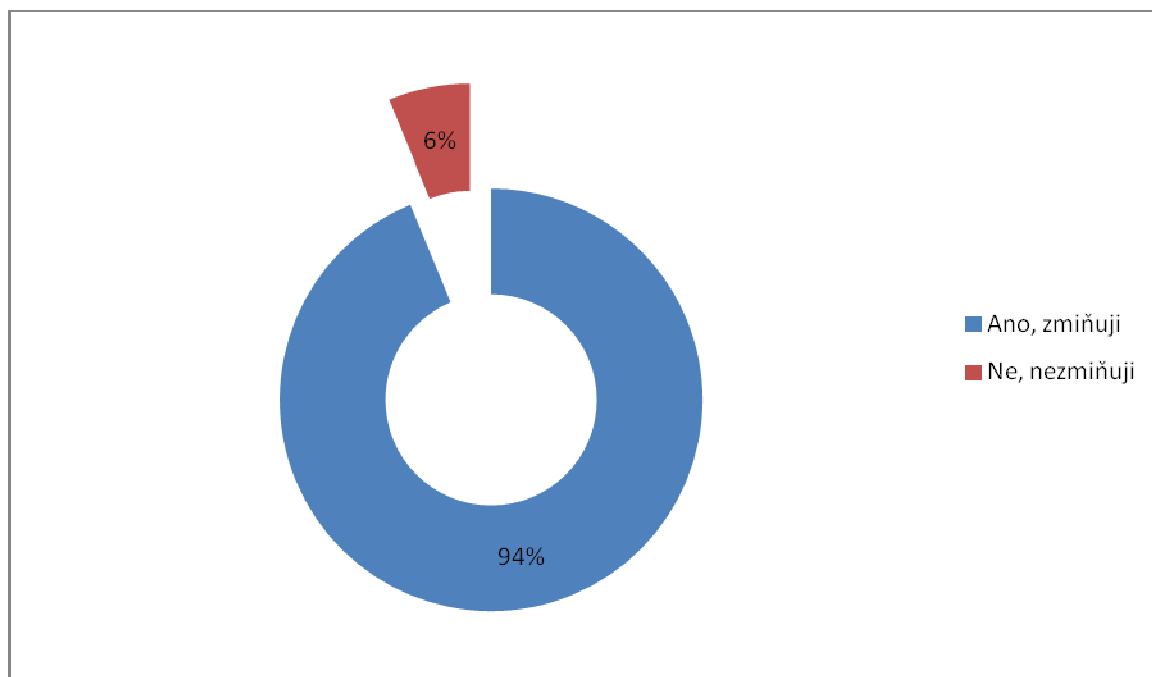
V předchozích řádcích jsem uvedla, že události revoluce 1989 v ČSSR (potažmo „sametová revoluce“) je možné vyučovat v hodinách ZSV v kapitole o vzniku a vývoji Československa. Právě v této politologické části se nabízí nejen dle obecněji laděného RVP možnost pro učitele „revoluční“ události zmínit.

Na otázku o připomenutí událostí „sametové revoluce“ jsem obdržela téměř jen kladné odpovědi, tedy že látku vyučují a s ní i připomínají stručně i průběh tranzice. Kladná odpověď byla, jak jsem psala, ve všech případech. Dva respondenti uvedli, že vyučují vznik a vývoj Československa a ČR, ale bez přihlédnutí k událostem, které se týkaly právě transformace v Československu. Z odpovědí samozřejmě nemohu zjistit, jaké důvody k tomuto zmíněné učitele vedou.

Výsledné odpovědi o kladení důrazu na události revoluce v roce 1989 v ČSSR dokládá graf níže. Jak jsem již uvedla, při výkladu kapitoly o vývoji Československa a ČR, drtivá většina respondentů přihlíží k dějinným událostem v českých zemích. Pouze mizivé procento dotázaných vybrané kapitoly vykládá pouze obecně bez přihlédnutí a důrazu na mnou vytyčenou událost.

Graf 2

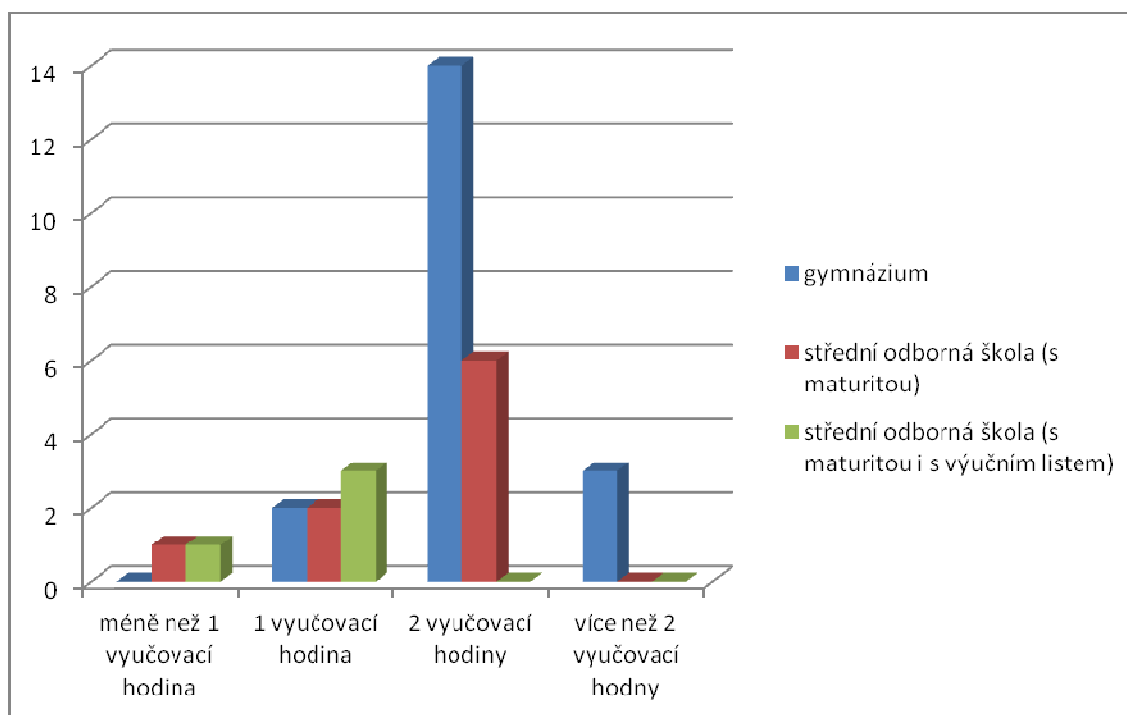
Zmínka o revolučních událostech 1989 (resp. o „sametové revoluci“) v rámci vybraných hodin ZSV

Je vhodné též zjistit, jaká je časová dotace a jak až moc je využita v rámci dvou uvedených kapitol. I na tuto otázku má zodpovědět dotazník.

Graf 3

Kolik vyučovacích hodin věnujete vzniku a vývoji Československa a ČR?

Z dotazníku vyplývá, že časová dotace k výuce vzniku a vývoje Československa a ČR jsou 1 – 2 vyučovacích hodiny. Časová intenzita je pochopitelně daná i typem školy. Jedna vyučovacích hodina je platná spíše pro střední odborné školy, kdežto na gymnáziích se stejnému tématu věnují v průměru dvě vyučovacích hodiny.

Celkový pohled na dotazníkové šetření ukazuje, že se učitelé snaží věnovat daným tématům dostatečný počet vyučovacích hodin, stejně tak se valná většina též snaží dodržovat Rámcový vzdělávací program nastavený Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy (MŠMT) a důsledně probírají ony kapitoly politologické části ZSV. Téměř 100 % respondentů klade důraz na zmínění revolučních událostí 1989 v ČSSR

spolu přímo se „sametovou revolucí“ a nevynechávají tuto důležitou etapu českých (resp. československých) dějin.

Výhodou je, že v rámci předmětu ZSV je možné tyto události připomenout nejen v jedné kapitole, ale i v jiných. I tuto možnost velké množství dotazovaných učitelů využívá a o „sametové revoluci“ hovoří například i v rámci nedemokratických režimů a ideologií.

Výhodou tématu je, že není probírán až na samém závěru celého předmětu ZSV, tudíž je na jeho zmínění dostatek času. To je zásadní rozdíl oproti dějepisu. Právě v něm vzhledem k postupnému výkladu od nejstarších dějin po nejnovější nezbyvá na moderní dějiny příliš času. Obzvláště tedy na dějinné události posledních 70 let, tedy od období po skončení 2. světové války. Tato epocha není obvykle vzhledem k časové nouzi probrána vůbec, či jen velmi okrajově.

4.5 Výsledek dotazníkového šetření – věk respondentů

Jednou z otázek byl dotaz na věk respondentů. Tuto proměnnou jsem do výzkumu zařadila, neboť se domnívám, že může mít určitý vliv na to, zda a jakým způsobem je „sametová revoluce“ zmiňovaná.

Graf 4

Jak je patrné z grafu, nejvíce respondentů – učitelů odpovídá věkové kategorii od 31 až do 50 let. Po připomenutí faktu, že „sametová revoluce“ proběhla před více než 25 lety, můžeme dojít k závěru, že tato věková skupina v té době již žila, byť někteří docházeli teprve do základní školy. Fyzicky ale přítomni v té době byli a někteří, zvláště ti, jež jsou dnes ve věkové kategorii od 40 let výše, mohli být dokonce přímo konfrontováni s událostmi dané doby.

Pak se nabízí otázka, zda je tato eventuální zainteresovanost nějakým způsobem ovlivnila a oni právě tuto zkušenost přenášejí i do výkladu tématu o „sametové revoluci“. Tuto skutečnost jsem chtěla potvrdit/vyvrátit dotazem následujícím. Tím je otázka směřující k užití materiálů ve výuce při výkladu vytyčeného tématu. Zvláště pak, využívají-li tito vyučující vlastní vzpomínky a zážitky a tím případně „zvěrohodní“ obsah tématu.

4.6 Výsledek dotazníkového šetření – užití materiálů ve výuce

Závěrečná otázka měla za úkol zjistit, zda učitelé využívají pro výuku kapitoly o vzniku a vývoji Československa a ČR, potažmo o „sametové revoluci“, některé z možných a dostupných pomůcek ve výuce. Těmi mohou být učebnice, ale i projektové materiály či právě vlastní zkušenosti respondentů – učitelů.

Z daného dotazníkového šetření jsem zjistila, že většina z vyučujících hojně využívá knižní publikace. Preferovanou učebnicí je v tomto případě Odmaturuj! ze Základů společenských věd. Ta je volena dle učitelů uvedených kritérií hlavně pro svou přehlednost, informační rozmanitost a ucelenost faktů. Pro kapitoly politologie je též poměrně oblíbenou a užívanou učebnicí autora R. Davida s názvem Politologie. Učitelé je volena především pro možnost práce s texty k daným tématům, které jsou v učebnici použity. Pro politologii volenou učebnicí je i další v dotazníku uvedená, a to učebnice s názvem Politologie z nakladatelství FIN Olomouc.

Mnozí vyučující užívají k výkladu vybraných kapitol též audiovizuální pomůcky jako například materiály vytvořené Jedním světem ve školách. Právě projektová výuka v podobě audiovizuálních filmů dokonce nabízí zpracované téma o „sametové revoluci“. To bylo vytvořeno studenty i vyučujícími ke 25. výročí od pádu režimu v Československu. Audiovizuální pomůcky jsou vůbec hodně využívány. Díky nim je možné dané téma přiblížit z více úhlů, využít fotodokumentaci, zvukový materiál a mnohé další. Výhodou takovéto výuky je i zapojení celého kolektivu, který právě na dané téma může sám vytvořit vhodnou učební pomůcku. Pravděpodobným efektem se tak jeví větší zainteresovanost studentů (tedy vzhled do tématu), lepší „prožití“

tématu a tím i zafixování probrané látky. Zvláště pro téma „sametová revoluce“ je v audiovizuální podobě široká škála dostupného materiálu.

Překvapivě jen někteří uvádějí i své zážitky z doby revolučních událostí v ČSSR 1989. Seznamují žáky přímo s osobními zkušenostmi této zlomové etapy. Takových vyučujících je ale velmi málo. Většina pouze uvádí (pokud vůbec) spíše vzpomínky „z druhé ruky“.

5 ZÁVĚR

Cílem mé práce byla především analýza transformace režimu v Československu 1989. Přechodu k demokracii předcházeli takzvaný „starý“ režim, který byl tak odstraňován. Mnozí občané předchozí režim mylně označují jako totalitní. Podobu totalitní však měl pouze krátké období vymezené koncem čtyřicátých a první poloviny let padesátých minulého století.

Po druhé světové válce totiž režim v Československu vykazoval podobu pretotalitního (někdy označovaného jako hybridního demokratického) režimu. Teprve po Únoru 1948 a za okolností, jimiž se chopila moci Komunistická strana Československa, jej vymezujeme jako režim totalitní. V průběhu celé komunistické éry můžeme použít z dané typologie režimů ještě podobu autoritarismu či posttotalitně autoritářskou.

Právě tato klasifikace režimů, která je ve stručné míře popsána v první kapitole, má mimo jiné vyvrátit tuto mylnou představu o totalitní podobě režimu po celé téměř padesátileté období komunistické vlády v Československu.

Za neméně důležitou považuji i typologii přechodů a vůbec povahu režimu, který je odstraňován. Vybrané typologie, které jsem uplatnila na přechod v Československu, mají určit typ přechodu a taktéž popsat všechny jeho etapy. V tomto případě také existuje poněkud chybná „zakořeněná“ představa, že přechod se odehrál v podobě revoluce. To ale na základě popsaných typů přechodu neodpovídá. Pro případ Československa je tak příznačný přechod v podobě reformy (typologie Karlové a Schmittera) nebo také jako sjednaný přechod (typologie S. Huntingtona), což je v podstatě to samé. Jejich společným faktorem je totiž dohoda mezi vládnoucí elitou a opozičními silami. Iniciativa tak vychází „zdola“, tedy od mas a strategií je kompromis a právě ona

zmíněná dohoda. Není zde tak určujícím prvkem použití násilí, které je typické právě pro revoluci. Vymezení a popis přechodu na základě vybraných typologií má tak tuto chybnou domněnku vyvrátit.

Vrátíme-li se ještě k událostem konce 80. let, pak Československo vcházelo do přechodu k demokracii jako posttotalitní režim, kde jeho vládcí měli pouze zdánlivý monopol nad životy obyvatel země. Nehybnost režimu přetrvávala až do chvíle, kdy se mu dařilo naplňovat svou část smlouvy (tzv. sociální kontrakt). Od poloviny 80. let měla však neschopnost režimu zajišťovat relativní blahobyt a dostatek žádaných produktů za následek nespokojenost obyvatelstva. Jednalo se o jednu z příčin krize režimu, která vycházela z něj samého. Dalším faktorem, který významně ne-li přímo zásadně, ovlivnil osud československého komunistického režimu, byla změna politiky SSSR. Jednalo se o nový směr započatý M. Gorbačovem v podobě liberalizačních kroků a změny zahraniční politiky vůči východoevropským satelitům. Podmínky, které nasměrovaly československý nedemokratický režim k jeho pádu, tak byly mimo jiné výsledkem jak změn na mezinárodní scéně, tak i poměrů uvnitř samotného režimu.

Koncem osmdesátých let docházelo ve zvýšené míře také k rozličným občanským aktivitám a demonstracím. Jednou z nich byl i manifest 17. listopadu 1989, který měl být zpočátku jen poklidnou vzpomínkovou akcí spojenou s výročím studentských protestů v roce 1939 a jež se nakonec ukázala jako spouštěč celonárodního protestu zakončeného pádem režimu. Dle Stepanových příčin pádu nedemocracií můžeme označit československý případ jako ukončení režimu tlakem společnosti.

Na základě dohody s elitou (reformní část KSČ) mohla vzniknuvší opozice (zastoupená Občanským fórem) zahájit rozhodující kroky. Těmi

bylo mimo jiné obsazení postu prezidenta republiky. Došlo též k dalšímu důležitému počínu a tím bylo vypuštění některých článků z Ústavy, na jejichž základě se změnila pravidla hry a režim tak přešel do fáze demokratizační. KSČ touto změnou přišla o své výsadní postavení v politickém systému. Současně s tím probíhaly další demokratizační kroky, jako např. vytvoření nového volebního systému. Definitivním potvrzením nastolování nového režimu se staly červnové zakladatelské parlamentní volby, ve kterých se veřejnost přesvědčivě vyslovila pro kurz demokratického režimu v podobě vítězství OF a VPN. Tento okamžik můžeme označit jako konec fáze rozhodující a začátek fáze uvykací (konsolidační).

Závěrečná kapitola znázorňuje téma přechodu k demokracii – „sametovou revoluci“ – ve výuce předmětu ZSV na středních školách. Tato kapitola má naplnit můj druhý cíl práce. Tím je fakt, zda se ono téma vyučuje v předmětu Základy společenských věd, jaký čas je tématu vymezen a do jaké míry se téma vyučuje. Provedla jsem rozbor Rámcového vzdělávacího programu a také dotazníkové šetření.

Rámcový vzdělávací program (RVP) je zvlášť rozdělen na RVP pro gymnázia, RVP pro střední odborné školy s maturitou a pro střední odborné školy bez maturity (ukončené výučním listem). Každý tento Rámcový vzdělávací program má vlastní strukturu. Podíváme-li se podrobněji do Rámcového vzdělávacího programu vytvořeného Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy, pak zjistíme, že s výukou transformace v Československu plán RVP počítá (v části o vzniku a vývoji Československa a ČR), a to dokonce na všech typech středních škol. Pod celek Občanský a společenskovědní základ je zahrnut dílčí úsek s názvem Občan ve státě a právě v jeho rámci by se mělo téma učit. Rámcový vzdělávací program je totiž určujícím pro všechny školy a ty by se jím měly plně řídit. Ve své výstupové i náslechové praxi jsem se o tom

mohla přesvědčit. Stejně tak se mi potvrdilo právě díky souvislé praxi, že téma transformace režimu v Československu je vyučováno a je mu věnován dle mého i dostatečný čas.

Téma přechodu k demokracii a zmínka o „sametové revoluci“ patří, jak už jsem uvedla, do kapitoly Vznik a vývoj Československa a ČR a jak vyplynulo z dotazníkového šetření, téma učitelé do svých hodin zahrnují a v téměř všech případech plně využívají i časové dotace. Téma transformace režimu v Československu mnozí zmiňují i v další kapitole ZSV, která seznamuje žáky s typy nedemokratických režimů a s ideologiemi. I v nich učitelé připomínají mnou vytyčené téma. Při praxi na střední škole jsem dokonce měla sama možnost toto téma při výuce uvést, a to v případě obou kapitol.

V jedné z otázek v dotazníkovém šetření jsem se dotazovala respondentů (v tomto případě tedy učitelů ZSV/OV) na věk. Alespoň zpočátku jsem se totiž domnívala, že právě věk učitelů může hrát důležitou roli v tom, jakým způsobem o tématu hovoří. Z dotazníkového šetření totiž vyplynulo, že valná většina učitelů se pohybuje ve věkové škále 30 až 50 let. Mnozí z nich tak mohli být ovlivněni událostmi, které vedly k pádu režimu. Ať už byli např. přímo účastníky, nebo třeba jen docházeli v oné době na základní školu, ale tato doba je jistě nějakým způsobem ovlivnila. To se mohlo projevit jako důležitá proměnná. Takovíto učitelé do vyučování zážitky z oné doby mohou přenášet a uzpůsobovat jim obsah výuky, nebo tím výuku alespoň zpestřit.

Tento fakt se ve výsledku ale nepotvrdil. Učitelé ve věkové kategorii 30 až 50 let uváděli, že se drží faktů, která jsou uvedena v učebnicích a dalších materiálech a vzpomínky do výuky spíše nezařazují. Právě dotaz na užívané materiály ve výuce byl zahrnut ve třetím dotazu. Při hodinách ZSV učitelé i v kapitole o vzniku a vývoji Československa a ČR vycházejí

z tištěných podkladů (učebnice, skripta), někdy výuku obohatí audiovizuálními pomůckami (např. dokumenty z projektu Jeden svět na školách), ale vzpomínky a zážitky do výuky vesměs nezahrnují. To bylo pro mě vcelku překvapivým zjištěním a věková kategorie se tak jeví jako víceméně nevýznamná proměnná.

V poslední části zhodnocuji výsledky dotazníkového šetření. Dotazník potvrdil mou představu vymezenou na základě studia Rámcového vzdělávacího programu. Dané téma je vyučováno. Na gymnáziu je mu však věnovaná vyšší časová dotace. To jediné je rozdílné oproti středním odborným školám. Obsah je prakticky identický pro všechny typy škol.

Jak jsem uvedla výše, jako pomůcky jsou hojně využívány rozličné a dobře dostupné tištěné materiály, na jejichž základě vyučující o tématu hovoří. K dovysvětlení či rozšíření tématu někteří učitelé využívají i semináře k předmětu ZSV (hlavně v případě gymnázií) nebo zadávají na dané téma žákům různé referáty, případně projekty.

Závěrem je tak nutné uvést, že Rámcový vzdělávací program do svého plánu téma přechodu k demokracii v Československu, stejně tak typy režimů zahrnuje. Všechny typy středních škol se tématu taktéž věnují a učitelé dostatečně využívají i časovou dotaci k tomu určenou.

Tento fakt se jeví jako potěšující, neboť právě téma sametové revoluce považuji za jednu ze zásadních událostí moderních československých dějin a je jistě vhodné ji žákům připomenout. Domnívám se, že povědomí o událostech této doby patří k základům všeobecného vzdělání snad každého občana.

6 SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A PRAMENŮ

Literatura:

Arendtová, Hannah (1996). *Původ totalitarismu I – III* (Praha: Oikoymenh).

Ash, Timothy G. (1991). *Rok zázraků* (Praha: Lidové noviny).

Balík, Stanislav (2007). Totalitní a autoritativní režimy. In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské* (Brno: FF MU), s. 41.

Balík, Stanislav - Kubát, Michal (2004). *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů* (Praha: Dokořán).

Balík, Stanislav – Hloušek, Vít – Holzer, Jan – Šedo, Jakub (2003). *Politický systém v Českých zemích 1848 – 1989* (Brno: Mezinárodní politologický ústav).

Bureš, Jan (2007). *Občanské fórum* (Plzeň: Aleš Čeněk).

Civín, Jan (2005). Československý komunistický režim v letech 1985 – 1989. In: *Středoevropské politické studie 2-3 (VII) jaro-léto 2005*. (<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=244>, 8. 7. 2015).

Český rozhlas (2012). *Ztracený archiv Hlasu Ameriky*. 19. 9. 2012 (http://www.rozhlas.cz/leonardo/historie/_zprava/ztraceny-archiv-hlasu-ameriky--1112447, 30. 4. 2015).

Dvořáková, Vladimíra – Kunc, Jiří (1994). *O přechodech k demokracii* (Praha: SLON).

Gilbert, Leah – Mohseni, Payam (2011). Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. In: *Studies in Comparative International Development* 46 (3), s. 270–297.

Halík, Tomáš (2008). Náboženství a společnost. Role církví v událostech roku 1989. *Press Kit*. 10/2008 (<http://halik.cz/cs/tvorba/clanky-eseje/nabozenstvi-spolecnost/clanek/39/>, 10. 7. 2015).

Holý, Ladislav (2010). *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Druhé vydání. (Praha: SLON).

Huntington, Samuel P. (1984). Will More Countries Become Democratic? *Political Science Quarterly* 99 (2), s. 193–218.

Huntington, Samuel P. (1991 – 1992). How Countries Democratize. *Political Science Quarterly* 106 (4), s. 579–616.

Huntington, Samuel P. (2008). *Třetí vlna. Demokratizace na sklonku dvacátého století* (Brno: CDK).

Husák, Petr (1999). *Česká cesta ke svobodě. Díl I.: Revoluce či co?* (Praha: Volvox Globator).

Chenaux, Phillippe (2012). *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917 – 1989): Od Lenina k Janu Pavlu II.* (Praha: Rybka Publishers).

Chwalba, Andrzej (2009). *Polsko 1989 – 2008: dějiny současnosti* (Brno: CDK).

iDnes.cz (2009). *DOKUMENT: Plné znění manifestu Několik vět*. 23.6. 2009 (http://zpravy.idnes.cz/dokument-plne-zneni-manifestu-nekolik-vet-fjc-/domaci.aspx?c=A090622_223914_domaci_dp, 15. 7. 2015).

Kaplan, Karel (1991). *Československo v letech 1948 – 1953 II.* (Praha: SPN).

Kaplan, Karel (1992). *Československo v letech 1953 – 1966 III.* (Praha: SPN).

Kaplan, Karel (1993). *Nekrvavá revoluce* (Praha: SPN).

Karl, Terry L. – Schmitter, Phillippe (1991). Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal* 43 (2), s. 269–284.

Kopeček, Lubomír (2003). Sociálně politické podmínky demokracie. IN: Hloušek, Vít – Kopeček, Lubomír eds.: *Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie*. (Brno: Mezinárodní politologický ústav), s. 109–148.

Kubát, Michal (2003). *Postkomunismus a demokracie. Politika ve středovýchodní Evropě* (Praha: Dokořán).

Linz, Juan J. (2000). *Totalitarian and authoritarian regimes. With a major new introduction* (London: Lynne Rienner Publisher).

Linz, Juan J. – Stepan, Alfred (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Postcommunist Europe* (Baltimore: Johns Hopkins University Press).

Luers, William H. (1990). Czechoslovakia: Road to Revolution. In: *Council of Foreign Relations* 69 (2), s. 77–98.

Maňák, Jiří (1997). *Čistky v Komunistické straně Československa 1969 – 1970* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR).

Mayer, Françoise (2009). *Češi a jejich komunismus* (Praha: ARGO).

Měchýř, Jan (1999). *Velký převrat či snad revoluce sametová?* (Praha: Progetto).

Možný, Ivo (1991). *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce* (Praha: SLON).

Novák, Miroslav (2003). Demokratický přechod a konsolidace: České země ve srovnávací perspektivě bývalých komunistických zemí střední Evropy. In: *II. Kongres českých Politologů* (Praha: Česká společnost pro politické vědy), s. 111–123.

Otáhal, Milan (1994). *Opozice, moc, společnost 1969 – 1989* (Praha: Maxdorf).

Otáhal, Milan (2002). *Normalizace 1969 – 1989. Příspěvek ke stavu bádání* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR).

Otáhal, Milan (2003). *Studenti a komunistická moc v českých zemích 1969 – 1989* (Praha: Dokořán).

Pacner, Karel (2001). *Osudové okamžiky Československa* (Praha: Albatros).

Pehe, Jiří (1990). Activities of the National Front Suspended. *Report on Eastern Europe*. 13. 2. 1990 (file:///C:/Users/zizi/Downloads/1990-2March1990Rep%20(1).pdf, 12. 7. 2015).

Pehr, Michal (2011). *Zápas o nové Československo 1939 – 1946: válečné představy a poválečná realita* (Praha: Lidové noviny).

Pithart, Petr (2009). *Devětaosmdesátý* (Praha: Academia).

Posset, Johanna (1991). *Česká samizdatová periodika 1968 – 1989* (Brno: Továrna na sítotisk ve spolupráci se Společností pro reklamu a tisk R&T).

Prečan, Vilém (1990). *Charta 77 1977 – 1989* (Praha: Archa).

Prokš, Petr (1993). *Konec jednoho experimentu. Krize a pád totalitního režimu v Československu 1968 – 1989* (Praha: Nakladatelství H+H).

Przeworski, Adam (1991). *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press).

Pullmann, Michal (2011). *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha: Scriptorium).

Reiman, Michal (2000). *O komunistickém totalitarismu a o tom, co s ním souvisí* (Praha: Karolinum).

Rupnik, Jacques (2002). *Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci* (Praha: Academia).

Rustow, Dankward (1970). Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics* 2 (3), s. 337–363.

Říchová, Blanka (2006). *Přehled moderních politologických teorií* (Praha: Portál).

Sartori, Giovanni (1993). *Téoria demokracie* (Bratislava: Archa).

Skilling, Gordon H. (1980). Charter 77 and the Musical Underground. In: *Canadian Slavonic Papers* 22 (1), s. 1–14.

Smutný, Jaromír (1996). *Svědectví prezidentova kancléře* (Praha: Mladá fronta).

Suk, Jiří (1997). *Občanské fórum. Listopad – prosinec 1989. 1. díl – Události* (Brno: Doplněk).

Suk, Jiří (2003). *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize* (Praha: Prostor).

Tretera, Jiří R. (1997). *Konfesní právo a církevní právo* (Praha: Jan Krigl).

Turek, Otakar (1999). Plánované hospodářství. In: Vančura, Jiří a kol.: *Proč jsme v listopadu vyšli do ulic* (Brno: Doplněk), s. 53–75.

Vodička, Karel - Cabada, Ladislav (2003). *Politický systém České republiky: historie a současnost* (Praha: Portál).

Vykoukal, Jiří – Litera, Bohuslav – Tejchman, Miroslav (2000). *Východ – Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989* (Praha: Libri).

Wucherpfennig, Julian – Deutsch, Franziska (2009). Modernization and Democracy: Theories and Evidence Revisited. *Living Reviews in Democracy* 1, s. 1–9.

Ženíšek, Marek (2006). *Přechody k demokracii v teorii a praxi* (Plzeň: Aleš Čeněk).

Prameny:

MŠMT ČR. *Školský zákon. Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání*, dostupné na: <http://www.msmt.cz/dokumenty/novy-skolsky-zakon>, 30. 4. 2015.

RVP G 2007. 1. *Vymezení Rámcového vzdělávacího programu pro gymnázia*, dostupné na: http://www.msmt.cz/file/7150_1_/download/, 30. 4. 2015.

Ústavní zákon 100/1960, *Ústava Československé socialistické republiky*.

Ústavní zákon 100/1960, čl. 4, *Ústava Československé socialistické republiky*.

Ústavní zákon o volbě nových poslanců zákonodárných sborů, 183/1989 Sb., Sbírká zákonů, částka 37/1989, vydána 28. 12. 1989.

Ústavní zákon o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů, 14/1990 Sb. Sbírka zákonů, částka 14/1990, vydána 23. 1. 1990.

7 RESUMÉ

The thesis deals with the transition to democratic regime in Czechoslovakia at the turn of the 80s and 90s of the last century. Previously the Communist regime has been there more than 40 years in power. In the progress of the years Czechoslovakia underwent of several forms of non-democratic regime, that was successfully removed in the late 80s and gradually replaced by democracy. The first free elections in 1990 were the confirmation of successful introduction of democracy.

The presented thesis, titled „Transition to Democracy in Czechoslovakia in 1989“, has two objectives. The first is the analysis of the transition to democracy in Czechoslovakia. This analysis is based on the description of the theory of non-democratic regimes and transitions that are briefly introduced in the introductory chapter. The second objective is to determine whether the topic of „transition to democracy“ ("Velvet Revolution") is taught in the courses or not.

First, I present various theories of non-democratic regimes and the theories of transitions from selected authors. In the second part I describe first the political development in Czechoslovakia since 1945 to 1989. Here I also explain the events and influences that led directly to the fall of the regime, such as the opposition forces or the new political situation in the Soviet Union.

In the thesis I describe the events that culminated in the Velvet Revolution in November 1989. The Civic Forum, which negotiated with the Communists about their departure from the top political scene, was founded in that year. Based on the agreements several constitutional amendments were adopted and a new president was elected into the office. Amendments also mentioned the announcement of the first free

and democratic elections in 1990. I am comparing all these events with theories by the selected authors, trying to analyze the regime and its fall.

The another part of the thesis deals with the teaching of the topic Velvet Revolution in the lessons of social sciences in the secondary schools. The schools of the South Region were chosen. A simple electronic questionnaire was sent to these schools. Teachers had to answer, whether they teach this topic and if so, which materials they use (books, articles, audio-visual aids ...) for the interpretation of this topic.

8 PŘÍLOHY

Příloha č. 1 – Dotazník pro učitele středních škol s aprobací ZSV/OV – dotazníkové šetření

ZSV/OV - „sametová revoluce“ v ČSSR a její promítnutí do výuky

Na jakém typu střední školy vyučujete?

Gymnázium

Střední odborná škola (zakončená maturitní zkouškou)

Střední odborná škola (zakončená výučním listem)

Střední odborná škola (zakončení možné obojím způsobem)

Jaký je Váš věk?

20 - 30 let

31 - 40 let

41 - 50 let

51 a více let

V rámci politologie vyučujete i „Vznik a vývoj Československa a ČR“ s tím, že neopomenete připomenout i revoluční události 1989?

Ano, revoluční události 1989 zmiňuji

Ne, revoluční události 1989 nezmiňuji

Revoluční události 1989 nezmiňuji, jelikož mi to nepříjde podstatné

Revoluční události 1989 nezmiňuji, protože není dostatek času na jejich připomenutí v rámci hodiny

Jiné důvody, uveďte jaké

Zbývá 100 znaků

Kolik vyučovacích hodin věnujete právě vzniku a vývoji Československa a ČR?

- Méně než 1 vyučovací hodinu
- 1 vyučovací hodinu
- 2 vyučovací hodiny
- Více než 2 vyučovací hodiny

Zmiňujete události „sametové revoluce“ i v rámci jiných kapitol ZSV/OV?

- Ano, zmiňuji
- Ne, nezmiňuji

Jaké materiály používáte k výkladu o „sametové revoluci“?

- Učebnice
- Odborné či populární články
- Internetové zdroje
- Jiné - uveďte jaké

Napište vlastní odpověď

Zbývá 100 znaků